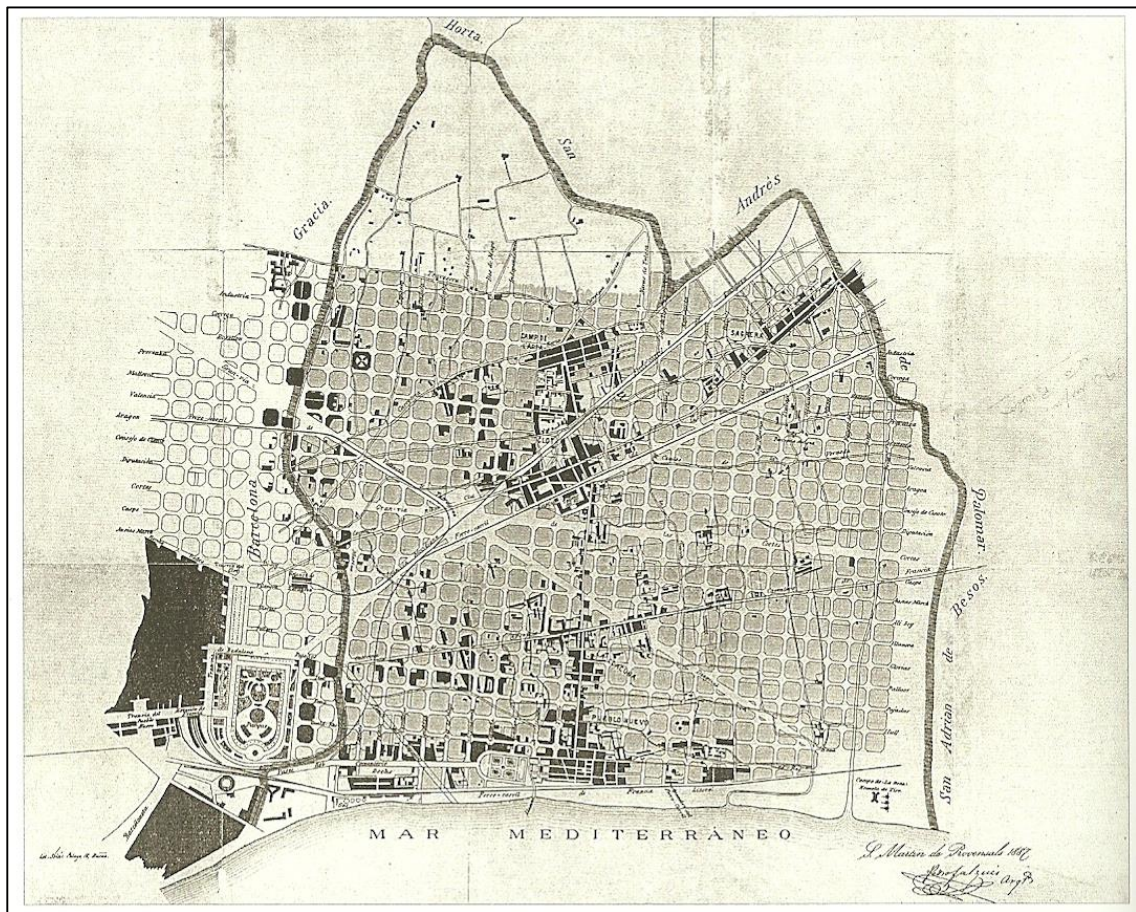

LA CARTOGRAFIA MUNICIPAL DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX (1851-1897)

Treball Final de Grau

Universitat de Barcelona

Autora: ANA MARTÍNEZ ROCA

Tutor: FRANCESC NADAL I PIQUÉ

28 de juny de 2016

AGRAÏMENTS

Amb aquest Treball Final de Grau queden reflectits una bona part dels coneixements apresos en el Grau de Geografia. Uns coneixements que he assolit, en gran mesura, gràcies a la docència impartida pels professors d'aquesta Grau. No obstant això, pel que fa referència a l'elaboració d'aquest treball vull donar les gràcies a les següents persones que m'han ajudat a dur-lo a terme:

- Al professor Francesc Nadal, que amb les seves explicacions, orientacions i suggeriments m'ha anat guiant durant la seva realització i ha contribuït a fer-lo possible.
- A l'Elisa Regueiro de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB); a l'Esther Bafaluy de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (AMD SM); i a la Josefina Fortuny i a l'Ivan Rodas de l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (RACAB) per l'ajut que m'han proporcionat. Tots ells em van facilitar la recerca dels plànols sol·licitats i em van donar valuoses i suggestives explicacions sobre aquests documents.
- A la meua família, per estar al meu costat, per haver confiat en mi en tot moment i per ajudar-me sempre que ho he necessitat.
- A l'Óscar, per acompanyar-me a la recerca de documentació, pels ànims i el suport que m'ha donat durant tots aquests mesos.
- I, als amics, que al llarg de tot aquest temps s'han interessat per mi i pel desenvolupament d'aquesta feina.

Per això, gràcies a tots ells.

ÍNDEX

AGRAÏMENTS.....	1
1. PRESENTACIÓ	4
1.1. Introducció	4
1.2. Objectius	4
1.3. Hipòtesis.....	5
1.4. Metodologia	5
2. EL MUNICIPI DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS (1714-1897): BREU INTRODUCCIÓ GEOGRÀFICA I HISTÓRICA	7
3. LA CARTOGRAFIA MUNICIPAL DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS.....	12
3.1. La cartografia de la Contribució Territorial	12
3.2. La cartografia urbanística.....	16
3.3. La cartografia administrativa	23
4. CARTÒGRAFS.....	25
4.1. Llorenç Presas (1811 - 1875)	26
4.2. Elies Rogent (1821 – 1897).....	28
4.3. Pedro Moreno (1819 - post 1890).....	30
4.4. Pere Falqués (1850 - 1916).....	31
4.5. Claudi Duran (S.XIX - 1929)	33
5. CATÀLEG CARTOGRÀFIC.....	34
5.1. Plànol de 1851.....	35
5.2. Plànols de 1853	38
5.3. Plànol de 1871.....	40
5.4. Plànol de 1879.....	43
5.5. Plànol de 1882.....	46
5.6. Plànols de 1885	49
5.7. Plànols de 1887	52
5.8. Plànol de 1894.....	55
5.9. Plànols de 1894	57
6. CONCLUSIONS	60
7. FONTS I BIBLIOGRAFIA:	62

ANNEXES	65
ANNEX A: EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1717 – 1910	65
ANNEX B: EVOLUCIÓ HABITATGES I NOMBRE D'EDIFICIS.....	66
ANNEX C: EL CEMENTIRI DEL POBLENOU.	67
ÍNDIX DE FIGURES.....	68

1. PRESENTACIÓ

1.1. Introducció

Aquest treball té com a objectiu principal estudiar la cartografia municipal de Sant Martí de Provençals realitzada entre 1851 i 1897, moment en que aquest antic municipi del Pla de Barcelona va quedar annexat a aquesta ciutat.

Per tal d'explicar els resultats de la nostra recerca s'ha dividit aquest treball en set apartats. En primer lloc, es presenta el treball, es marquen els objectius i les hipòtesis i es detalla la metodologia utilitzada. En segon lloc, un breu resum general de la història de Sant Martí de Provençals. En tercer lloc, s'exposa una breu història i evolució de la cartografia del municipi martinenc. En quart lloc, hi ha una biografia de cadascun dels cartògrafs que van elaborar els plànols municipals de Sant Martí de Provençals al llarg del segle XIX. En cinquè lloc, s'efectua una descripció de cadascun dels plànols trobats. En sisè lloc, es presenten les conclusions a les quals s'han arribat un cop finalitzada la tasca d'investigació. En setè lloc, es dedicarà un apartat a les fonts i la bibliografia consultades. A més a més d'aquests apartats, s'inclouen tres annexes amb documentació diversa sobre Sant Martí de Provençals.

L'anàlisi de la documentació cartogràfica consultada serà de gran utilitat per a conèixer l'evolució del territori martinenc al llarg d'un segle, caracteritzat per uns processos de canvi territorial (industrialització, creixement urbà i demogràfic) que han deixat la seva empremta en la història de Sant Martí de Provençals. Per tant, és per a assolir un coneixement geogràfic més concret d'aquesta àrea de Barcelona que, ens haurem de recolzar en els fets històrics per a entendre els motius i les conseqüències de determinats fets.

1.2. Objectius

En aquest apartat es detallaran els objectius que s'han proposat per a elaborar el present treball.

- I. Observar l'evolució del territori de Sant Martí de Provençals a partir la cartografia històrica i descobrir com era el municipi en aquell moment.
- II. Recercar acuradament la informació de totes les fonts cartogràfiques municipals que facin referència al període marcat per a l'estudi del territori martinenc.
- III. Saber quins han estat els motius que van dur a l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals a elaborar aquesta cartografia.

1.3. Hipòtesis

Es marquen unes hipòtesis que han de servir per a aconseguir els objectius anteriors.

- I. Gràcies a que Sant Martí de Provençals va ser un dels municipis més importants del Pla de Barcelona, disposa d'una destacada cartografia elaborada pel seu ajuntament.
- II. S'espera que el cas de Sant Martí de Provençals sigui molt semblant al cas de l'antic municipi de Gràcia, ja que tots dos pertanyien al pla de Barcelona i seguiran trajectòries de creixement urbà similars.
- III. El poblament dispers, el procés d'industrialització i les problemàtiques urbanístiques que patia Sant Martí de Provençals van provocar que el seu ajuntament hagués d'elaborar una important documentació cartogràfica.

1.4. Metodologia

Per a elaborar aquest Treball Final de Grau, s'han aplicat dues metodologies diferents, la recerca bibliogràfica per un costat i el treball de camp d'altra banda.

En primer lloc, s'ha realitzat una recerca bibliogràfica, recopilant totes aquelles publicacions (llibres, articles, revistes,...) que tracten la temàtica objecte d'estudi en aquest treball. Els llibres que s'han consultat han estat extrets de les biblioteques de la ciutat de Barcelona, així com de la Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Per la seva banda, els articles i les revistes s'han obtingut de pàgines web, com és el cas de la Societat Catalana de Geografia o de l'Arxiu Històric del Poblenou.

En segon lloc, per tal de consultar els documents cartogràfics originals necessaris s'ha hagut de fer el treball de camp corresponent. Degut a que la documentació requerida no es guarda en una única institució, sinó que està repartida en diferents arxius de Barcelona, s'han consultat tres arxius gestionats per l'Ajuntament de Barcelona: l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Així, com dos arxius pertanyents a dues altres institucions: l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona i l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.

La recopilació dels plànols parcel·lars ha estat una cerca complicada degut a que als arxius de Barcelona no tenen ben catalogat tot el material que conserven. De tota manera, trobar plànols que no coneixia de la seva existència m'ha servit per aprofundir encara més en el tema i d'aquesta manera poder complementar la informació que ja tenia localitzada.

La metodologia aplicada varia en funció de l'apartat del treball perquè la temàtica és diversa. A continuació, es detalla quina ha estat la metodologia utilitzada per a cadascun dels apartats.

- a. Història de Sant Martí de Provençals: per a aquest primer apartat s'ha utilitzat la recerca bibliogràfica de llibres de les biblioteques del Districte de Sant Martí de Barcelona, així com documentació trobada als arxius, més concretament a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.
- b. Cartografia municipal de Sant Martí de Provençals: per a l'elaboració del segon apartat i un dels punts centrals de treball, s'ha elaborat una recerca en profunditat d'articles i llibres sobre els motius, elaboració i conseqüències que van comportar la cartografia que s'ha localitzat.
- c. Cartògrafs: en aquest cas, únicament ha estat necessària la recopilació de documentació bibliogràfica, ja siguin articles, llibres o informació cercada a la xarxa.
- d. Catàleg cartogràfic: per a elaborar aquest catàleg ha estat indispensable la visita als arxius, així com la consulta de llibres i articles per a poder complementar el document i d'aquesta manera interpretar el plànol.

2. EL MUNICIPI DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS (1714-1897): BREU INTRODUCCIÓ GEOGRÀFICA I HISTÓRICA

Sant Martí de Provençals era un antic municipi independent del Pla de Barcelona, que va ser creat al segle XVIII a nom del Decret de Nova Planta i que va ser agregat a la ciutat de Barcelona a l'any 1897. El seu terme municipal estava situat al nord-est del pla de Barcelona i limitava amb l'antiga ciutat de Barcelona, Gràcia, Sant Andreu del Palomar i Sant Adrià del Besòs. Era un dels municipis més importants i més extensos del pla de Barcelona. El poble va començar a consolidar-se com a territori agrícola a l'edat mitjana i, a finals del segle XIX, es va convertir en un dels pulmons industrials de Catalunya.¹

El desenvolupament del territori martinenc i la localització dels assentaments humans va lligat a les condicions del terreny. Per aquest motiu, els assentaments humans s'han anat adaptant al medi. Un clar exemple que ens demostra com els elements físics del territori condicionen a la societat és, en aquest cas, la progressió geològica del delta del riu Besòs. Els sediments del riu reomplien uns aiguamolls alhora que en formaven d'altres una mica més enllà, de manera que la línia de costa s'allunyava a poc a poc de l'interior i, per tant, Sant Martí creixia a mesura que s'anava configurant el delta del Besòs.

Les terres martinencs anaven des del Guinardó fins al mar i des del límit de la ciutat de Barcelona fins al riu Besòs. Al segle XIX, la superfície del municipi de Sant Martí de Provençals va arribar a les 1.338 hectàrees². El fet que l'extensió fos molt considerable, va dificultar que Sant Martí fos una "unitat homogènia"³.

A partir de la diversitat i dispersió del poblament de Sant Martí de Provençals es poden identificar tres zones diferents: en primer lloc, una zona de muntanya (el Guinardó), on el poblament era dispers degut a la marcada topografia. En segon lloc, una zona baixa (extensa àrea pantanosa) que correspon a les terres guanyades al mar i que l'home havia anat transformant al llarg del temps. I, per últim, un territori intermedi on s'hi troben situades les principals àrees d'accés a la ciutat de Barcelona i alhora era el terreny agrícola irrigat pel Rec Comtal. Per aquest motiu, es considera que el paisatge de Sant Martí de Provençals era molt heterogeni.

¹ Al respecte vegeu: NADAL, J; TAFUNELL, X (eds.) (1992): *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*. Barcelona: Columna.

² Dada extreta del llibre: ARRANZ, M. (2000). Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí. Enciclopèdia Catalana. Ajuntament de Barcelona. (p. 185)

³ No es pot parlar d'unitat homogènia perquè són tantes les diferències entre nuclis de població que fins i tot existeix una manca de consciència d'unitat i de pertinença.

Els primers assentaments humans de Sant Martí de Provençals van néixer en un lloc de pas i de captació de recursos (entre el segle VI a.C. i I a.C.). Els ibers van ser els primers habitants en arribar a aquestes terres, però per a evitar les difícils condicions de vida del delta van acabar instal·lant-se al capdamunt dels turons d'Horta o Santa Coloma de Gramenet.

Amb el pas dels segles, els romans van ser els primers habitants en arribar a les zones més planeres i, alhora, més properes a la nova ciutat de Barcelona. La primera constància de l'existència de població en el territori data de l'any 989, sota el topònim de "Provençals". Alguns autors creuen que el topònim "Provençals" prové d'*ager provincialis* ("campus provincials"), nom que els romans li van donar a l'antiga colònia romana de Barcelona.

El Rec Comtal, construït a finals del segle X, portava aigua des de Montcada fins a Barcelona travessant així el territori martinenc. El pas del Rec Comtal per a aquestes terres va afavorir als agricultors del municipi, ja que els permetia conrear la terra, i cultivar vinya, horts, arbres fruiters i cereals. Així com treballar en els molins que s'instal·laven a la zona del Clot.

Tot i que, fins al segle XVIII el poblament de Sant Martí de Provençals va ser molt limitat, durant el segle XI, amb la construcció de l'Església dedicada a Sant Martí, es va començar a consolidar un petit nucli de població format per masies al voltant d'aquesta església.

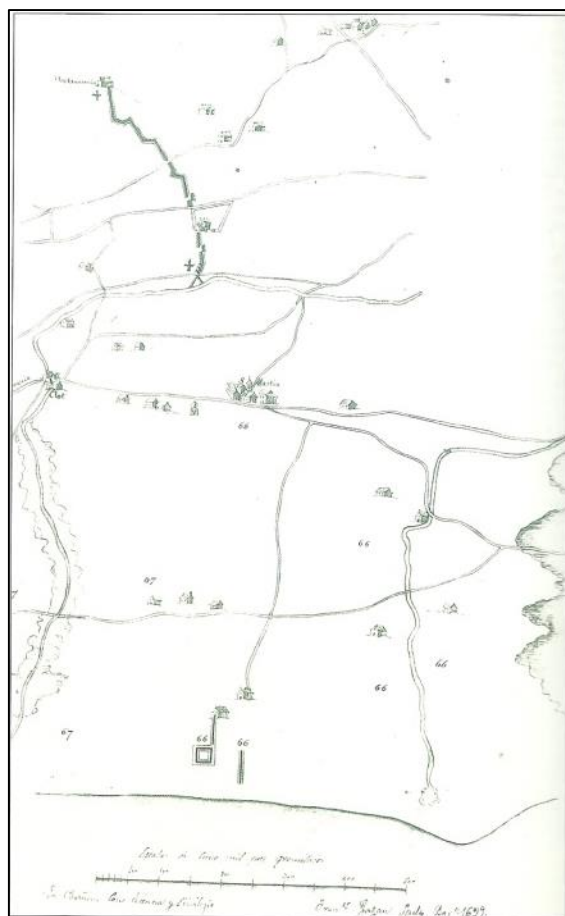
Tal i com diuen el periodista i l'historiador, Jaume Fabré i Josep María Huertas en el llibre anomenat *Tots els barris de Barcelona* "al llarg del segle XIV, XV, XVI, i XVII, van perfilant-se les noves característiques de Sant Martí de Provençals. De ser un territori estrictament agrícola, passarà a ser ocupat o visitat esporàdicament per pescadors, caçadors i ramaders, al marge, dels exèrcits".⁴

L'aparició dels prats d'indianes al segle XVIII va representar l'inici del procés d'industrialització, el qual s'accelerà al segle XIX. Aquesta transformació del territori va afectar al sector marítim que havia estat destinat tradicionalment al pasturatge comunal. Els prats del litoral es van anar privatitzant i convertint en sòl agrícola, per acabar instal·lant-hi els primers prats d'indianes. Les condicions que posseïa el litoral de Sant Martí de Provençals eren incomparables a altres àrees ja que estava ben comunicat amb la ciutat i amb el port, disposava d'aigua en abundància i d'unes extensions de terreny grans i barates. Al 1750, Sant Martí de Provençals només acollia 2 prats d'indianes, al 1768 ja eren 18 i entre 1772 i 1808 van arribar a ser 64.⁵

⁴ BOGAJO, N. (2010). *Sant Martí de Provençals, de la vila al barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Pàg. 29 – 30.

⁵ BOGAJO, N. (2010). *Sant Martí de Provençals, de la vila al barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Pàg. 33.

Figura 2.1. Sant Martí de Provençals al 1699 segons un esbós de F. Garzán.

Font: ALBERACH, R. (2000). *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí. Enciclopèdia Catalana.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona

A principis del segle XIX, el territori martinenc estava compost per dos elements: per una banda, la major part de les terres eren agrícoles i, per una altra banda, continuaven existint diversos nuclis tradicionals.

Sant Martí, durant la primera meitat del segle XIX, no gaudia de cap nucli de població continu o compacte tot i que es començaven a definir uns petits nuclis, que van marcar el futur del poble. El més important va ser el del Clot. Degut al creixement que va viure Sant Martí van aparèixer nous centres de població com el Poblenou, el Guinardó, la Sagrera, el Taulat, la Llacuna, entre d'altres.

El segle XIX va representar un trencament absolut amb el que havia estat l'història de Sant Martí de Provençals. Va passar de ser un territori amb poblament dispers i escàs a un dels municipis més industrialitzats de tot l'Estat. Per això, ja abans de l'annexió a Barcelona, el municipi martinenc era qualificat com "el Manchester Català". Al 1846 es va prohibir obrir noves

fàbriques a l'interior de la ciutat de Barcelona, de tal manera que Sant Martí de Provençals va a passar a ser el poble del pla de Barcelona on s'hi va acollir més indústria.

L'enderroc de les muralles de Barcelona el 1854 i l'aprovació del Pla d'Eixample projectat per Cerdà al 1859 van facilitar el naixement urbanístic de Sant Martí de Provençals. El procés d'industrialització va comportar un augment desmesurat de la població, els nuclis ja existents van créixer i es van arribar a consolidar, alhora que es creaven nous barris en llocs on fins aleshores havien estat despoblats. El fet que va desencadenar aquest creixement va ser conseqüència de la creació de nous llocs de treball, ja que es necessitava mà d'obra i arribaren al municipi un gran nombre d'immigrants.

Entre 1787 i 1846, l'increment anual mitjà va ser del 0,6%. En canvi, i causat pel procés d'industrialització que es va produir durant la segona meitat del segle XIX, l'increment anual mitjà va arribar a ser molt més intens entre 1846 i 1860, ja que va assolir el 10,04%⁶, és a dir que Sant Martí de Provençals en 14 anys va créixer un 282%.⁷

Diferents municipis del Pla de Barcelona durant anys es van mobilitzar per a evitar l'annexió a la ciutat de Barcelona. A finals de la dècada de 1880, per una banda, l'alcalde martinenc Joan Agustí i Carreres defensava la independència del poble, així com els interessos dels industrials i comerciants que estaven ubicats en Sant Martí. Per altra banda, a favor d'aquesta annexió, estaven els propietaris dels terrenys propers a Barcelona, ja que esperaven una revalorització de les parcel·les un cop formessin part de la gran ciutat. Després d'uns llargs anys de lluita intentant evitar l'annexió a la ciutat de Barcelona. Finalment, el 20 d'abril de 1897, Sant Martí de Provençals, juntament amb Sant Andreu del Palomar, Gràcia, Sants, les Corts de Sarrià i Sant Gervasi de Cassoles, van passar a formar part del municipi de Barcelona.⁸

El sector de llevant del territori, que havia conservat el caràcter rural, a partir de la segona meitat del segle XX, es va començar a omplir de noves construccions en forma de grans blocs. Aquestes edificacions i les noves indústries, han mantingut el caràcter obrer i industrial d'aquesta zona de Barcelona.

Actualment, el districte de Sant Martí està compost per un conjunt de barris força diversos: el Camp de l'Arpa del Clot, el Clot, el Parc i la Llacuna del Poblenou, la Vila Olímpica del Poblenou,

⁶ Les dades de població entre 1717 i 1910 es poden consultar en l'annex. D'igual manera, es troben les dades d'habitatges i d'edificis.

⁷ ALBERACH, R. (2000). *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí*. Enciclopèdia Catalana. Ajuntament de Barcelona. Pàg. 189-190.

⁸ BOGAJO, N. (2010). *Sant Martí de Provençals, de la vila al barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Pàg. 47.

el Poblenou, Diagonal Mar i el Front Marítim del Poblenou, el Besòs i el Maresme, Provençals del Poblenou, Sant Martí de Provençals i la Verneda i la Pau.

Figura 2.2. Límits aproximats de l'antic municipi sobre el mapa actual del districte.

Font: BOGAJO, N. (2010). *Sant Martí de Provençals, de la vila al barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

3. LA CARTOGRAFIA MUNICIPAL DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

La cartografia històrica representa una font geogràfica de primer ordre, que ens permet conèixer l'evolució d'un territori. En aquests apartat s'exposaran tres tipus de cartografia elaborats per l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals: 1) cartografia parcel·laria; 2) cartografia urbanística; i, 3) cartografia administrativa.

3.1. La cartografia de la Contribució Territorial

En el cas de la cartografia parcel·laria, tot i tractar-se d'una documentació fiscal, la informació geogràfica que ens aporta és molt diversa i d'un gran interès geogràfic.

A mitjans de la dècada de 1840, amb la consolidació de la Revolució Liberal a Espanya, s'aprovaren un seguit de decrets que incentivaven la cartografia municipal. Així, la producció de plànols parcel·laris municipals a Catalunya va ser la implantació de la contribució de Béns Immobles, Cultius i Ramaderia, a l'any 1846.⁹ Degut a que el sistema d'assignació de les quotes provincials i municipals es feia sense criteris i objectius, molts ajuntaments catalans i administracions provincials d'Hisenda van decidir contractar els serveis d'agrimensors perquè amidessin i avaluessin les parcel·les del cadastre de rústica.

L'aixecament d'aquests plànols parcel·laris representava una tasca costosa tant econòmicament com per la feina que comportava mesurar i detallar cadascuna de les parcel·les d'un terme municipal.

El 20 de febrer de 1848 es va aprovar una Reial Ordre, en la que s'especificava que *"el levantamiento de planos geométricos solo es obligatorio a las capitales de provincia y poblaciones de crecido vecindario (...) y cuenten en su término o en los inmediatos arquitectos con título o ingenieros que pueden levantar planos"*.

A mitjans de segle XIX, Sant Martí de Provençals era un indret poc urbanitzat, continuava sent majoritàriament un municipi dominat per la riquesa rústega, encara que l'aparició de les línies del ferrocarril, juntament amb els eixos viaris, la instal·lació d'importants indústries i els processos d'urbanització que es van produir, van començar a transformar el seu paisatge lògicament rural.

⁹ NADAL, F., MURO, J.I., URTEAGA, L. (2006). *El Territori dels geòmetres: cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Pàgs. 17-27.

El primer document cartogràfic que existeix de Sant Martí de Provençals on queda representat el parcel·lari municipal, data del 1851 (Vegeu Figura 5.1.). Es tracta d'un aixecament parcel·lari de l'agrimensor Llorenç Presas i Puig de l'any 1851, el qual porta com a títol "*Plano general del termino de San Martín de Provencals*"¹⁰.

Llorenç Presas va confeccionar dos exemplars del plànol de Sant Martí de Provençals, ambdós de caràcter parcel·lari. El primer exemplar és el document més difós i el que acabem de fer referència que es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). El segon exemplar es troba a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (RACAB), el qual porta la signatura de l'autor i la data de 1853 en el títol: "*Plano del termino de San Martín de Provencals. Lorenzo Presas y Puig, profesor de matemáticas y examinador de agrimensores. 1853*".¹¹

Al 1851 l'Ajuntament de Sant Martí va elaborar un amillament¹², un registre de caràcter fiscal que servia per a conèixer quin era l'ús agrícola de les diferents parcel·les de rústica en un moment determinat. Segons aquest registre, presentat i aprovat el 31 de maig de 1851, a Sant Martí de Provençals hi havia un total de 641 edificacions: 452 cases d'habitatges o llogues, 157 propietats rústiques i 32 fàbriques.¹³

Un any més tard, al 1852, Hisenda va obrir un expedient de comprovació de l'estadística territorial de Sant Martí de Provençals. Aquest document havia de reflectir el parcel·lari existent a partir de la propietat agrària que hi havia en el municipi en aquell moment. Llorenç Presas va ser la persona encarregada de realitzar aquesta comprovació.

Presas i el seu grup de treball, havien de lliurar dos documents essencials: la delimitació del terme municipal, per una banda, i la classificació i avaluació dels cultius, per una altra. El 24 de maig de 1852 van començar a treballar per delimitar el terme municipal de Sant Martí, ja que era una dada bàsica per conèixer quina superfície abastava el municipi. Seguidament, van fer el treball de camp necessari per tal de classificar i avaluar els cultius que existien en cadascuna de les parcel·les. Com que els propietaris no estaven conformes amb les valoracions dels pèrits d'Hisenda i no hi havien recursos econòmics suficients, els treballs d'inspecció fiscal van quedar

¹⁰ AHCB, Secció Gràfics. Nº inventari: 5.830.

¹¹ Consultar Plànols de 1853 del Catàleg cartogràfic.

¹² Amillaments: Padrons de riquesa que servien per a l'establiment d'un impost

¹³ ALBERACH, R. (2000). *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí*. Enciclopèdia Catalana.

Ajuntament de Barcelona. Pàg. 188.

en suspens fins al juliol de 1852. En el mes de novembre, els treballs de comprovació van ser aprovats.

A l'any següent, la Junta de Propietaris de Sant Martí de Provençals va entendre que només a través de l'estadística territorial es podien renovar les dades del mesurament parcel·lari. Entre els mesos d'abril i juny de 1853 es van contraposar les propostes que Llorenç Presas i Pedro Moreno van aportar per tal d'elaborar aquesta tasca. Finalment, el 19 de juny de 1853, es va decidir que Presas seria l'encarregat de realitzar el mesurament parcel·lari del terme municipal.

Aquest aixecament havia de servir per a acabar amb els repartiments arbitraris de les finques. Per això, el terme municipal s'havia de mesurar a través d'un aixecament parcel·lari, on calia individualitzar i numerar les finques i fer-ho a partir d'un ordre establert, de Nord a Sud. Presas havia de lliurar tres còpies del plànol, una per a l'administració encarregada d'aprovar-lo, una altra per a l'Ajuntament i una última per a la Comissió de Propietaris. A més de tota la documentació que se li exigia, Presas va proposar que elaboraria un llibre on es recollís la representació gràfica a escala de cada una de les finques del municipi, amb la numeració i la identificació nominal del propietari. Durant el mes de setembre d'aquell mateix any, havia d'entregar finalitzada l'estadística territorial de Sant Martí.

Entre juny i setembre de 1853, Presas i Puig, juntament amb els agrimensors Pedro Ribas i Parellada i Francisco Forasté, van realitzar el treball de camp de mesurar i dibuixar més de 1.500 parcel·les. Primer van classificar les propietats rústiques i, posteriorment, van classificar les finques urbanes.

Després d'estar uns mesos treballant en l'encàrrec, entre els mesos d'octubre i novembre de 1853, Presas va passar a net la planimetria i la documentació per tal de lliurar-la. El resultat final va estar exposat al públic entre els dies 23 de novembre i el 15 de desembre de 1853.¹⁴

Transcorregut aquest temps, l'agrimensor va realitzar l'anomenat "*Libro de la cana del Pueblo de S. Martín de Provencals*". En aquest document complementari detalla cadascuna de les parcel·les que apareixen dibuixades en el plànol. Aquest llibre està dividit en tres apartats. En primer lloc trobem la classificació de les parcel·les, diferenciant els cultius de les cases. En segon

¹⁴ MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 59. Pàg. 24-32.

lloc, existeix una relació de la riquesa ramadera per a cada propietari. I, finalment, uns annexos a mode de resum.¹⁵

Quan vaig anar a consultar el “*Plano del termino de San Martín de Provensals*” de 1853 de Llorenç Presas a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, em van treure un altre plànol d’aquest mateix agrimensor del 1853, el qual porta per títol “*Plano del Pueblo de San Martín de Provensals 1853*”.¹⁶ En aquest segon document hi és representada una ampliació dels següents nuclis de població: Camp del Arpa, Clot, Sant Martí, Poble-nou, Poble-Sec i Cases d’en Boada.

Des del 1853 fins a l’elaboració del plànol del Projecte de Cerdà de 1859, Sant Martí va experimentar un increment de la població, moment en el que van començar a vertebrar-se les principals vies de comunicació com la carretera de Mataró o la carretera de Ribes de Freser.

La Llei d’Eixample de poblacions de juny 1864, aprovada el 25 d’abril de 1867, establia que el projecte d’eixample havia d’anar acompanyat d’un plànol topogràfic del nucli urbà existent i del territori corresponent a l’eixample a escala 1:2.000 i amb corbes de nivell equidistants a dos metres.

L’entrada en vigor de la nova Llei d’eixample de poblacions de 1864 establia, en el seu article tercer, dos tipus de bonificacions fiscals diferents per als municipis afectats per la nova urbanització. En primer lloc, se’ls atorgava “*el importe de la contribución territorial y recargos municipales ordinarios que satisfaga la propiedad comprendida en la zona de ensanche, deducida la suma que por aquel concepto hayan ingresado en el año económico anterior al que comience a computarse el indicado plazo.*” I, en segon lloc, se’ls concedia “*un recargo extraordinario sobre el cupo de la contribución territorial en el ensanche, el cual podrá ascender al 60 por ciento con el ordinario de que trata*” la bonificació precedent. El consistori martinenc acordà que a partir d’aquella data adjudicaria permisos sense necessitat d’ordre superior per edificar els carrers existents abans del projecte d’eixample, sempre que no afectés el traçat de les vies públiques. Ara, l’Ajuntament amb les prerrogatives de la nova Llei d’eixample s’atorgava el poder de desvirtuar els projecte de Cerdà.¹⁷

¹⁵ FONT, N. (2008). *La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d’anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)*. Segon Congrés Català de Geografia. p.386.

¹⁶ Consultar Plànols de 1853 del Catàleg cartogràfic.

¹⁷ NADAL, F. (2014). *La cartografia municipal de Gràcia, 1850-1897*. Dins de R. GRAU, & C. MONTANER, *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d’una ciutat en expansió* (p. 121-141). Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Pàg. 128.

Un document que s'ha localitzat i fa referència a aquesta llei és l'amillament de Pedro Moreno Ramírez de 1871.

El 1871, el consistori martinenc va presentar un amillament ajustat a la nova Llei d'Eixample de juny de 1864, que va anar acompanyat d'un seguit de documents cartogràfics, elaborats per l'agrimensor Pedro Moreno. Entre la documentació lliurada hi havia dos plànols parcel·laris relatius a la riquesa rústica del conjunt del terme municipal, un primer a escala 1:1.250 i l'altre a escala 1:5.000. (Vegeu Figura 5.2.) Igualment, va entregar dos plànols més a escala 1:1.250 corresponents a la part de l'Eixample martinenc.

Aquest treball, havia de servir per fixar la trama de carrers i propietats parcel·laries, les quals s'indiquen amb un número que, teòricament, es correspon amb l'amillament¹⁸ dut a terme aquell mateix any a Sant Martí. Treballs elaborats, com el de *"La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)"*¹⁹, han demostrat que existeixen contradiccions entre la numeració del document amillarador i la del plànol. Per aquest motiu, és més fiable fer servir la *Relación de Propietarios* de 1871 que el propi Pedro Moreno va elaborar.

3.2. La cartografia urbanística.

La Reial Ordre de 25 de juliol de 1846 obligava a tots els ajuntaments dels "pueblos de crecido vecindario" amb un elevat nombre d'habitants, a aixecar els plànols geomètrics de les seves poblacions a escala 1:1.250, en el que es representés l'espai urbà existent, a més de representar el plànol general d'alineacions de carrers i places aprovat per l'ajuntament. Un fragment d'aquesta Reial Ordre és el següent:

*"que los Ayuntamientos de los pueblos de crecido vecindario á juicio de V.S. hagan levantar el plano geométrico de la población, sus arrabales y paseos, trazándolos según su estado actual en escala de uno por mil doscientos cincuenta; que en el mismo plano se marquen con líneas convencionales las alteraciones que hayan de hacerse para la alineación futura de cada calle, plaza, etc...."*²⁰

¹⁸ Es conserva en l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

¹⁹ FONT, N. (2008). *La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)*. Segon Congrés Català de Geografia. p.383-392.

²⁰ GRÀCIA, J. (2015). Cartografia urbana al municipi de Badalona des de la Restauració fins a la Segona República. Barcelona. Treball de Final de Grau. Pàg. 16-17.

No s'ha trobat cap document que faci referència de l'existència d'algun plànol d'alineacions, per al territori martinenc, on s'hagi aplicat aquesta Reial Ordre de 1846. Si que és cert que existeix un document posterior, el plànol de Llorenç Presas i Puig de 1853, però no s'ajusta a aquesta legislació de 1846.

La Reial Ordre de 19 de desembre de 1859, titulada "*Instrucción para la ejecución de los planos de alineaciones*", era d'obligat compliment per a tots els municipis amb més de 8.000 habitants, establia una normativa cartogràfica força precisa sobre com havien d'elaborar-se els plànols d'alineacions, obligant als ajuntaments per una banda, a aixecar un plànol geomètric del nucli urbà a escala 1:2.000, elaborar plànols parcials d'alineacions a escala 1:300 i elaborar perfils longitudinals dels carrers amb una escala horitzontal de 1:500 i una escala vertical de 1:50.

Segons aquesta instrucció per a l'alineació dels carrers, els plànols s'havien de presentar "*con la claridad, exactitud y precisión que su objeto reclama*", tenien que contenir els noms dels carrers o places i les cotes a escala mètrica. Els plànols generals de la zona de la població, és a dir els d'escala 1:2.000, calia presentar-los sobre paper tela i per duplicat.²¹

Perquè tinguessin validesa legal els plànols municipals d'alineacions elaborats a partir d'aquella data, calia que fossin aixecats a escala 1:2.000 i que obtinguessin el vistiplau de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando i el de l'arquitecte provincial. També és cert, que no tots els plànols d'alineacions aixecats per iniciativa dels ajuntaments arran de les Reials Ordres de 1846 i de 1859 van ser tramesos a les autoritats superior per a la seva aprovació, fet que va provocar una manca de validació legal.²²

Ildefons Cerdà a l'hora de proposar el seu Pla d'Eixample, només va tenir en compte el traçat ortogonal, sense respectar l'antic poblament martinenc, tal i com havia fet en altres municipis independents del pla de Barcelona com és el cas de Gràcia, Sants o Sant Andreu, degut a que, en el cas de Sant Martí de Provençals, es tractava d'un poblament dispers complicat de mantenir.

Des del primer moment que es va conèixer la proposta de Cerdà, l'Ajuntament de Sant Martí es va posicionar en contra, ja que el traçat de Cerdà obviava bona part de les construccions

²¹ MURO, J.I., CASALS, V. (2011). *Cartografía e ingeniería*. Dins de SILVA, M. Técnica e ingeniería en España. Volumen VI. El ochocientos. De los lenguajes al patrimonio. (p. 121-170). Zaragoza: Real Academia de Ingeniería. Pàg. 158.

²² NADAL, F. (2014). *La cartografía municipal de Gràcia, 1850-1897*. Dins de R. GRAU, & C. MONTANER, Estudios sobre la cartografía de Barcelona, del siglo XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió (p. 121-141). Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Pàg. 125-127.

existents i tallava les vies que travessaven el territori. Antoni Rovira i Trias, arquitecte municipal del moment, va explicar quins eren els motius pels que s'oposava al Projecte de Cerdà.

Un cop es va aprovar el Projecte de Cerdà l'any 1860, l'Ajuntament de Sant Martí estava obligat a seguir les indicacions d'aquest projecte dins de la zona d'Eixample. Com ja s'ha fet referència, el consistori martinenc no estava a favor d'aquest traçat, per aquest motiu tenia una visió ben clara de com s'havia de desenvolupar l'eixample dins del territori martinenc: la trama es formaria allà on no tingués cap obstacle, havia de respectar l'entramat viari existent així com les construccions disperses. És a dir, el que es pretenia era harmonitzar el plànol d'eixample i la realitat poblacional del territori, que alhora era justament el que destruïa l'esperit i la teoria del Projecte d'eixample de Cerdà.²³

A partir de 1868, la qüestió de la urbanització de Sant Martí es centrà en la necessitat d'una racionalització que evités els desgavells urbanístics que començaven a sorgir amb l'accelerat creixement industrial del municipi.

La falta d'una coherència en la urbanització dels diferents nuclis de població que s'anaven creant al llarg del terme municipal va donar un impuls per adonar-se'n de que calia un nou pla de desenvolupament urbà.

Durant la dècada de 1870, una part de la població martinenca estava preocupada pel fet que el Pla Cerdà no es va acabar d'aplicar i es pressionava a l'ajuntament perquè elaborés un pla urbanístic que regulés el desgavell urbanístic sorgit dels interessos particulars. Així, el diari "*El vigilante*", el 17 de maig de 1874, va publicar una editorial tractant el tema. Un fragment deia: "*Ha llegado la hora de que el ayuntamiento se ocupe de dirigirnos, conforme a un plano aprobado, para la construcción de vías urbanas, edificaciones de casas y señalar el lugar que deben ocupar los edificios Industriales*"²⁴

Com a conseqüència, d'aquestes reivindicacions, l'any 1875, el consistori va acordar fer un concurs d'arquitectes per saber qui formaria el plànol general de Sant Martí. Finalment, es va decidir que el projecte el confeccionaria l'arquitecte Pere Falqués. Quan va aconseguir el càrrec d'arquitecte municipal a Sant Martí aquell mateix any, Falqués, que estava a favor del pla d'Eixample d'en Cerdà, va fer mantenir l'esperit d'aquest pla en la seva obra. Fins al 1879 no va

²³ CABALLÉ, F. (1997). *L'Eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí de Provençals, 1859-1897*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. (p.101-115). Barcelona. Ed. Proa. Pàg. 105-106.

²⁴ ALBERACH, R. (2000). *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí*. Enciclopèdia Catalana. Ajuntament de Barcelona. Pàg. 208.

presentar totes les seccions del plànol. El resultat final de Falqués fou una col·lecció de plànols a escala 1:2.000, tots signats per l'arquitecte. (Vegeu Figura 5.3.)

A aquesta documentació corporativa se li va aplicar la nova legislació de 1877, la Llei d'Eixample de les Poblacions aprovada el 21 de febrer de 1877, la qual establia que el projecte d'eixample havia d'anar acompanyat d'un plànol topogràfic del nucli urbà existent i del territori corresponent a l'eixample a escala 1:2.000 i amb corbes de nivell equidistants a dos metres. Uns fragments d'aquesta Llei d'Eixample són els següents:

S'especificava que calia aixecar "un plano general en escala de uno por 2.000 que comprenda la zona de ensanche, la Antigua población y los accidentes topográficos de otra zona alrededor de los límites de aquella en la extensión de un kilómetro". A més, s'assenyalava que calia representar "con tinta negra los límites, las vías y las demás circunstancias topográficas existentes; con tinta carmín los del ensanche, sus detalles y las correcciones de alineación para las vías de la Antigua población que se enlacen con él; con tinta azul el curso de las aguas". I per últim, s'estipulava que calia representar-hi "los caminos vecinales, las carreteras de primero, segundo y tercero orden, los caminos de Hierro, los tranvías y canales de navegación y de riego, ya se hallen todas estas obras construidas, ya en construcción o ya en proyectos, acotándolas convenientemente, así como las calles, los paseos y las plazas".²⁵

Aquest plànol d'eixample de 1879 per a Sant Martí va posar punt i final a la continua lluita entre l'aplicació del projecte de Cerdà i els interessos del municipi i d'alguns dels seus habitants. Amb l'aportació de Falqués, es va aconseguir elaborar un pla d'urbanització coherent.

Entre 1879 i 1897, és a dir, des de l'aprovació del projecte de Falqués fins a l'agregació del municipi a Barcelona, Sant Martí va viure una etapa de continuada polèmica urbanística, ja que es volia construir una urbanització organitzada i harmònica, intentant concentrar el creixement d'habitatges en els nuclis antics i es reservava la resta del terreny per a construccions fabrils i camps agrícoles, ja que eren àrees que difícilment es qualificarien com a terrenys urbanitzables.

Per la seva banda, els propietaris del sòl que disposaven d'una extensió de terreny per a instal·lar-hi indústries no dubtaven en ubicar la seva fàbrica, sense tenir en compte les alineacions dels carrers d'eixample.

²⁵ NADAL, F. (2014). *La cartografía municipal de Sabadell durant la segona meitat del segle XIX (1858-1886)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm.77. p. 181-204

Al llarg de la dècada de 1880, l'empresari Joan Calvet i Boix va tenir la iniciativa d'editar mapes urbans per a diversos municipis importants, entre ells estava el de Sant Martí de Provençals, publicat al 1882. (Vegeu Figura 5.4.) Va aprofitar que el consistori martinenc havia aixecat uns quants mapes per a elaborar cartografia pròpia. Així mateix, va treure'n profit del fenomen de la industrialització, incorporant anuncis publicitaris de les fàbriques que s'hi ubicaven en Sant Martí ja que era un paisatge molt típic i un element molt important per al municipi gràcies a que aportava una quantitat significativa de llocs de treball.²⁶

Al febrer de 1884, la Junta de Propietaris de la Dreta de l'Eixample de Barcelona va enviar un ofici al consistori martinenc sol·licitant la confecció d'un plànol general d'urbanització de la zona de Sant Martí de Provençals, que correspon a la Gran Via i a la Diagonal, amb indicació dels límits de les propietats que travessaria la prolongació d'aquestes avingudes.²⁷ (Vegeu Figura 5.5. i Figura 5.6.)

A l'abril de 1885 la Junta d'Eixample de Sant Martí va presentar a l'Ajuntament de Sant Martí, el plànol de la prolongació elaborat per l'arquitecte municipal Pere Falqués, per a la seva aprovació.

Juntament als plànols de la Diagonal i de la Gran Via, van aparèixer uns documents anteriors a la data de publicació de 1885. En aquesta documentació adjunta²⁸, signada a Sant Martí de Provençals el 12 de juny de 1878 pel president i altres membres del govern, s'explicaven els motius pels quals es sol·licitava l'aixecament d'aquests plànols i es detallava com havien d'estar dividits:

"Quizás por esta falta de intervención y medios no pudieron las anteriores administraciones dar exacto ampliamento a las superiores disposiciones y durante muchos años, mientras en algunos puestos ha sido posible la adopción del plano, en otros se han levantado las construcciones respetando forzosamente intereses creados, sucumbiendo los buenos deseos del ayuntamiento ante cuantiosas expropiaciones que debían en todo caso preceder al incumplimiento de las reforma."

²⁶ MONTANER, C. (2014). *Mapes publicitaris de ciutats industrials: la iniciativa de Calvet i Boix (1879-1890)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 77, p. 133-150.

²⁷ CABALLÉ, F. (1997). *L'Eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí de Provençals, 1859-1897*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. (p.101-115). Barcelona. Ed. Proa. Pàg. 112.

²⁸ Es pot consultar en l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Referència: Urbanisme. Caixa 6/1

“En el plano que presenta la Junta de Ensanche y Arquitectos que suscriben han procurado armonizar en lo posible todos los intereses creados con el excelente plano de Ensanche de Barcelona, partiendo del principio de respetar a toda trama de dicho plano”

“Opinan que sería muy conveniente ampliar la información que procede de la manera más lata [...] con detección y claramente cuantas observaciones se presentan respecto al plano a cuyo objeto: proponen que se divida el mismo en cuatro zonas de la manera que se dirá.”

Des de la petició de l'aixecament del plànol fins a l'aprovació de l'obertura i urbanització de la Gran Via fins al carrer de Sant Joan de Malta, per part de la Comissió d'Eixample, van haver de passar 10 anys, de manera que aquesta no es va fer efectiva fins al 1894. Per la seva banda, el projecte d'obertura de la Diagonal va quedar apartat. Quan Sant Martí es va annexionar a Barcelona, entre ambdós municipis encara no s'havien connectat cap de les dues vies d'eixample.

A finals de la dècada de 1880, concretament l'any 1888, Josep Suñol i Gros va publicar un petit llibre, que porta com a títol *“Guia de San Martín de Provensals”*, on es descriu, a trets generals, les característiques geogràfiques d'aquest municipi. També elabora un llistat amb el nom dels carrers. Si resseguim la informació que ens aporta la guia, trobem que l'any 1888, existien 2.463 edificis i hi havien 243 fàbriques registrades, de les quals 152 eren al Poblenou. En aquell mateix any, en el municipi tenia més de 26.000 habitants, dels quals tan sols una quarta part eren autòctons, i la resta eren nouvinguts.²⁹

Com que aquest document anava destinat a una bona part de la població martinenca, per tal de poder demostrar i fer més visual tot el que Suñol descrivia, Pere Falqués, al 1887, va elaborar un plànol general del terme municipal de Sant Martí de Provençals, el qual s'incorporaria a aquesta guia. A més del mapa general, Falqués va elaborar un altre document amb només els cinc barris més importants de la mateixa localitat, el Poblenou, la Llacuna, el Clot, la Sagrera i el Camp de l'Arpa. (Vegeu Figura 5.7. i Figura 5.8.)

Al 1892, va entrar en vigor una nova Llei d'Eixample la qual obligava a iniciar un procés de legalització de les modificacions que havia patit l'antic projecte de Cerdà de 1859. Com a conseqüència d'aquesta nova normativa, el 1894, es van presentar dos plànols d'urbanització per al municipi de Sant Martí de Provençals. Per una banda, un elaborat per l'arquitecte Pere

²⁹ SERCHS I SERRA, J. (2005). *Guia de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona.

Falqués i per una altra, un traçat per l'arquitecte municipal de la Junta Municipal d'eixample de Sant Martí, Claudi Duran.

En el primer cas, el plànol de Pere Falqués, titulat *"Proyecto general de deslinde entre la población interior y su ensanche con sujeción al nuevo plano de la urbanización de San Martí de Provensals"*, és una plasmació gràfica perfecta del que s'havia urbanitzat fins llavors i de com es podia salvar el traçat de l'Eixample a les zones encara lliures de construccions. (Vegeu Figura 5.9.)

Es tracta d'un document cartogràfic molt interessant, ja que gràcies a la seva existència, quan en l'actualitat es produeix alguna controvèrsia urbanística, continua sent el plànol de referència. Un clar exemple d'aquest fenomen, és l'antiga masia de Can Riera, situada a l'actual barri de la Verneda i la Pau, la qual es veu afectada pel Pla Urbanístic Eix Prim. Davant d'aquesta situació, es va recórrer a consultar el plànol de Falqués, doncs en aquell moment, l'arquitecte va decidir mantenir la masia fent que l'illa de cases on es situa aquesta edificació, fos la unió de dues illes de les que en Ildefons Cerdà va dissenyar.

Per la seva banda, el consistori martinenc va encarregar al nou arquitecte municipal d'eixample, Claudi Duran i Ventosa, un *"Proyecto general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí"*, que va ser presentat el 21 de novembre de 1894. L'Ajuntament el va aprovar per unanimitat el 29 de novembre de 1894. (Vegeu Figura 5.10. i Figura 5.11.)

Aquest encàrrec estava associat al procés d'aplicació la Llei d'Eixample de Madrid i Barcelona, sancionada el 26 de juliol de 1892, amb reglament aprovat el 21 de maig de 1893. El paper dels diferents ajuntaments del Pla de Barcelona implicats en l'aplicació d'aquesta llei va ser corroborat mitjançant una Reial Ordre de 31 de maig de 1894.

En la memòria que complementa el projecte de Duran i Ventosa es determinen les causes que van originar l'aixecament d'aquest plànol per tal de modificar l'antic projecte de Cerdà. Així mateix *"El Ayuntamiento hizo levantar en 1878 un plano que teniendo por base el de Ensanche de Barcelona y salvando en todo lo posible sus alineaciones se enlazan en ellas con las iniciadas en las agrupaciones antes referidas [nuclis de poblament anteriors a 1859] lográndose así una unión perfecta entre lo antiguo y la moderna urbanización"*

El projecte d'urbanització de Duran i Ventosa tenia com a objectiu principal legalitzar totes aquelles modificacions urbanístiques que, per raons de conveniència, s'havien desenvolupat en els anys posteriors al projecte d'Eixample de Cerdà del 1859. L'arquitecte municipal d'eixample

va optar per utilitzar grafies de diferents colors per a indicar la cronologia dels edificis que no s'ajustaven a les alineacions de Cerdà.

“Causas. La población de S. Martin de Provensals tuvo su origen en el punto donde hoy todavía existe la antiquísima Iglesia parroquial con un pequeño núcleo de viviendas, transcurriendo varios años sin que esta población, la más industrial de España y que más rápidamente ha crecido [...]. Empezada ya la prosperidad de la población fue cuando se inició el Ensanche de Barcelona existiendo en aquel entonces diversos grupos de verdadera importancia como eran “El camp del Arpa”, “El Clot”, “La Llacuna” “Icaria o Pueblo Nuevo” y “La Sagrera” en los cuales D. Ildefons Cerdà en su proyecto de ensanche señalaba solución concreta sobre esta agrupaciones, proyectando solamente grupos cerrados, con la idea al parecer, de que se estudiara en cada uno la manera que mejor pudiese convenir a su ya potente modo de ser, con lo cual venía a reconocer la necesidad de un plano de urbanización especial disconforme con los trazos adoptados para el resto del proyecto.”³⁰

Un cop Sant Martí de Provençals va passar a formar part de Barcelona al 1897, les successives versions i intents d'aprovació d'aquest projecte van fracassar fins al 1925, gràcies al Reial Decret de 24 de juliol de 1924³¹ el qual detallava el grau d'intervenció municipal en els projectes i en l'execució d'eixamples en les ciutats, donant conformitat a les modificacions d'eixample de Sants, les Corts, Sant Andreu del Palomar i Sant Martí de Provençals.

3.3. La cartografia administrativa

Arran de la Revolució Liberal la urbanització municipal del Pla de Barcelona es va veure afectada per diferents canvis. Així, entre 1812 i 1854 aquest territori es va veure immers en una intensa dinàmica de rectificació dels seus límits municipals (independència de les Corts al 1836 i de Gràcia al 1850).³²

A principis de la dècada de 1860, Sant Martí vivia un moment de desacord entre el barri del Taulat i la resta del municipi, ja que aquest petit territori desitjava la segregació del barri. Encara que els veïns del Taulat (Poble Nou) no van tenir gaire èxit en les pretensions de segregació de

³⁰ Es pot consultar a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Referència: IV, 15.6, memòria del *Proyecto general de urbanización de las vías de ensanche de San Martín*.

³¹ TARRAUBELLA I MIRABET, X. (1997). *Legislació, competències i documentació municipal en matèria d'urbanisme en els segles XIX i XX*. Revista Catalana d'Arxivística. p. 159-174.

³² NADAL, F. (1997). *Definició política i delimitacions territorials dels municipis de l'aglomeració urbana de Barcelona dins l'estat espanyol, 1714-1975*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Barcelona. Ed. Proa. p. 89-108.

Sant Martí. El 1851 van originar un procés de segregació, un procés que van activar el 1860 i el 1863. El setembre de 1863, es iniciar l'expedient de segregació. Entre les raons aportades pels veïns del Poble Nou per a aconseguir la seva independència, estaven les de que es trobaven molt distants de l'Ajuntament de Sant Martí, situat al barri del Clot, i de l'església de Sant Martí, ubicada a l'actual barri de la Verneda.

Amb l'aparició de la Llei d'Eixample de poblacions de juny 1864 i veient aquesta discordança, l'arquitecte Elies Rogent, per encàrrec dels propietaris i veïns del barri, va presentar el 30 de març de 1864 el "*Plano del barrio de Taulat que pide la separación*".³³

En la memòria del plànol s'especifica: "*Los infrascritos vecinos y propietarios del Barrio del Taula, denominado pueblo nuevo de San Martín de Provensals con la debida veneración utilizando el recurso más procedente a V.E. dicen: que la ley de Ayuntamiento del Estado en su artículo 71 y 100 del Reglamento Orgánico para su aplicación previene que de los gefes políticos consideran conveniente la formación de un Ayuntamiento nuevo ó la soliciten el oportuno expediente en que se compruebe la utilidad o ventaja de esta inedita, y lo remitirán con su informe retomado al Gobierno para su resolución. Ahora bien, en este artículo los firmantes desean la segregación del Barrio del Taulat, hoy día de San Martín de Provensals formando una población aparte con derecho de elegir un Ayuntamiento dándole la denominación que fuera del agrado de V.E. ó del Gobierno.*"

³³ No disposen d'una còpia digitalitzada però es pot consultar a l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona. Referència: lligall 945, expedient 52.

4. CARTÒGRAFS

S'ha considerat oportú dedicar un apartat als cartògrafs que serveixi per a explicar la trajectòria professional dels principals autors dels plànols municipals de Sant Martí de Provençals.

Com es veurà més en davant als plànols que s'estudiaran apareix el nom de diversos autors. Tot i així, només ens centrarem en explicar la biografia de cinc d'aquests autors, ja que es consideren els cartògrafs que més influència van tenir al municipi, pel que fa a l'urbanisme. Fins i tot, dos d'ells van obtenir el càrrec d'arquitecte municipal.

L'Ajuntament de Sant Martí de Provençals va contractar a diversos cartògrafs per a l'elaboració dels plànols, entre ells ens trobem davant d'un grup reduït però molt heterogeni, ja que cadascun d'ells tenien professions diferents. Des de matemàtics com en Llorenç Presas i Puig, agrimensors com Pedro Moreno y Ramírez o arquitectes com Elies Rogent i Amat, Pere Falqués i Urpí i Claudi Duran i Ventosa.

4.1. Llorenç Presas (1811 - 1875)

Llorenç Presas i Puig va néixer a Sant Boi de Llobregat a l'any 1811. Presas procedia d'una família de pagesos de Sant Boi de Llobregat. Va ser catedràtic de matemàtiques a la Universitat de Barcelona.

Als 15 anys es va traslladar a Barcelona per seguir estudiant a l'Escola de Nobles Arts de la Llotja, on probablement van combinar la pràctica de dibuix artístic amb la formació inicial de geometria plana i trigonometria, que posteriorment li serà necessària per a les tasques d'agrimensura.

El 1830, va ingressar a l'Escola de Comerç per a continuar amb el càlcul mercantil, un any més tard es va matricular a l'Escola Nàutica i al 1832 va tornar als cursos de matemàtiques durant dos anys més. El matemàtic Onofre Jaume Novellas va ser qui li va ensenyar el càlcul

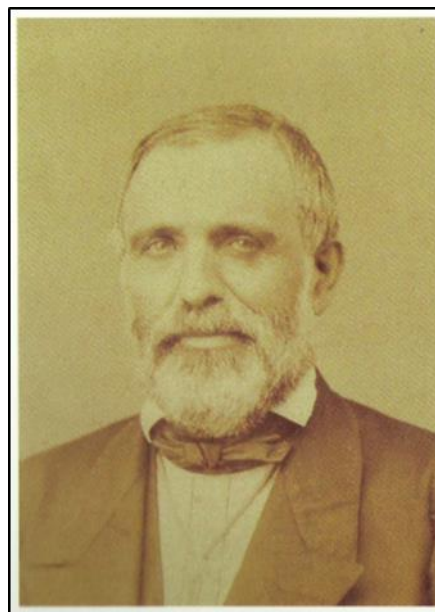
diferencial, així com saber utilitzar els instruments de mirall per poder practicar els mesuraments angulars amb els que, posteriorment, el 9 de març de 1834, va aplicar per aixecar el plànol de propietat de Sant Boi.

Fins als 30 anys, no va aconseguir un treball estable, degut a que no disposava de cap titulació. Era una persona a la que li agradava tenir coneixement de diverses disciplines.

A partir de 1841, va començar la seva carrera com a professor, ensenyant matemàtiques elementals i geografia a la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona. Anys més tard, per a poder continuar donant classes el van obligar a aconseguir una llicenciatura o un doctorat. Al febrer de 1846, va obtenir el grau de llicenciat i el de doctorat.

El 31 d'agost de 1850, un decret governamental, va obligar a suprimir les matemàtiques en les universitats espanyoles.³⁴ Com a conseqüència d'aquest fet, Presas va haver de deixar d'impartir classes a la universitat i, per sort, va passar a formar part, com a docent, de la recent inaugurada Escola Industrial de Barcelona.

Figura 4.1. Llorenç Presas i Puig (1811-1875)

Font: NADAL, F., MURO, J.I., URTEAGA, L. (2006). El Territori dels geòmetres: cartografia parcel·lària dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895). Barcelona: Diputació de Barcelona.

³⁴ MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 59. Pàg. 18.

Tot i la docència universitària que li ocupava la major part del temps, Presas no va deixar de banda la pràctica de l'agrimensura. Els primers treballs de Presas van ser encàrrecs a la seva ciutat natal, Sant Boi de Llobregat. També va aixecar plànols en altres municipis del Baix Llobregat, com és el cas de Gavà o Viladecans. Fins al 1850, va elaborar encàrrecs privats. Posteriorment, va començar a atendre demandes d'ajuntaments i juntes de propietaris, entre elles, la de l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals.

L'estadística territorial de Sant Martí de Provençals va ser l'últim treball cadastral de Llorenç Presas, a partir de 1854 va continuar amb els encàrrecs privats de treballs d'agrimensura.

L'últim treball planimètric que va elaborar data de 1864, corresponent en un plànol del sector del Taulat del municipi de Sant Martí de Provençals.

Durant molts anys va exercir com a agrimensor encara que no disposava del títol oficial que s'havia d'obtenir a partir d'un examen a l'Acadèmia de Belles Arts. Entre 1849 i 1852, Llorenç Presas va aconseguir ser "Examinador d'agrimensors", aquests anys li van servir per tenir contacte amb els funcionaris d'Hisenda, responsables de la implantació de la contribució territorial de la província de Barcelona.

Al llarg de la seva carrera, va estar influenciat per dues persones. En primer lloc, pel cartògraf francès Jean-Antoine Laur, que li va aportar solucions tècniques i gràfiques i, en segon lloc, per l'arquitecte Joan Soler i Mestres que el va introduir en les rutines de l'Administració Provincial d'Hisenda. Amb tot el que havia après durant els anys que va estar treballant, va poder introduir importants innovacions en la documentació fiscal.³⁵

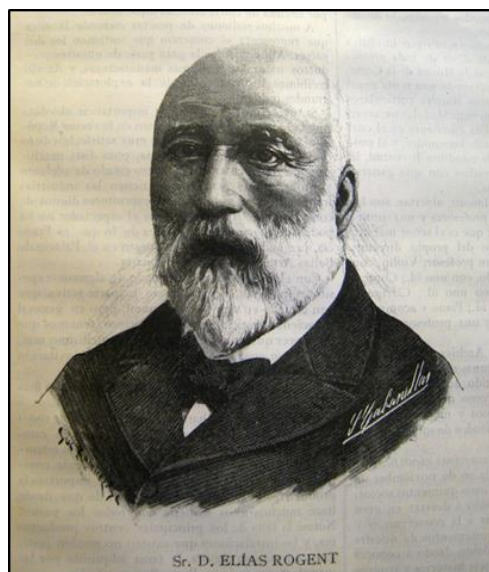
³⁵ MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 59. Pàg. 37.

4.2. Elies Rogent (1821 – 1897)

Elies Rogent i Amat va néixer el 6 de juliol de 1821 i va morir el 21 de febrer de 1897 a Barcelona. Pertanyia a una família dedicada a la venda de materials per a la construcció. Va ser professor, teòric, historiador, restaurador i arquitecte. El 1840, va ingressar en l'Escola d'Arquitectura de la Llotja. Entre 1844 i 1845 va ampliar els seus estudis en la Acadèmia de San Fernando de Madrid on va ser examinat al 1845 pels acadèmics. Finalment, va aconseguir el títol d'arquitecte al 1849.

El 1852 va obtenir la càtedra de Topografia i Composició a l'Escola de Mestres d'Obres de Barcelona.³⁶

Figura 4.2. Elies Rogent i Amat (1821-1897)

Font: ca.wikipedia.org

A més de tot el seu coneixement acadèmic, els sabers que va aprendre amb els viatges que va realitzar eren molt significatius, ja que no només va viatjar per Catalunya i per Espanya, a indrets com Madrid, Andalusia, Castella, Valencia, i Mallorca, sinó que també va viatjar a París al 1855 per visitar l'Exposició Universal de París i al 1869 va tornar a París, Alemanya, Viena i el nord d'Itàlia, visitant Florència, Pisa, Trieste i Venècia. Les seves visites per Europa li van servir per posteriorment aplicar el que havia après en les seves obres com per exemple en l'Edifici Històric de la Universitat de Barcelona i en altres construccions.

Va ser el primer director de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, creada el 1876.

El 26 de gener de 1887 l'alcalde de Barcelona, Francesc Rius i Taulet, li encarregà la direcció d'obres de l'Exposició Universal de Barcelona que es celebraria el 1888.

Principalment va exercir la seva professió a Barcelona encara que també va treballar en altres poblacions catalanes com Mataró, Sant Cugat del Vallés, Ripoll o Vic, on va ser l'arquitecte municipal.

L'obra de Rogent és molt diversa, ja que va treballar en edificis públics de molta rellevància, en edificis privats i com a restaurador del patrimoni arquitectònic del nostre país. Algunes de les seves obres més importants són: l'Edifici Històric de la Universitat de Barcelona, el Pantà de

³⁶ HEREU I PAYET, P. (ed.) (1987). *Vers una arquitectura nacional*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

Vallvidrera (Collserola, Barcelona), el Museu de Cera de Barcelona, el Seminari Conciliar de Barcelona o la presó de Mataró. També va intervenir en la restauració de Santa Maria del Mar, de Palau Reial Menor de Barcelona, del Monestir de Santa Maria de Ripoll i del Monestir de Sant Cugat del Vallés. Així mateix, va renovar la coberta, les instal·lacions i el restaurant del Gran Teatre del Liceu.³⁷

L'arquitecte també va treballar dins del camp de l'urbanisme i en projectes d'enginyeria hidràulica i va formar part de la Junta de Censura i Qualificació del projecte de l'Eixample de Barcelona.³⁸

³⁷ ARXIU HISTORIC DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA. (s. d.) Elies Rogent i Amat. Recollit de Arxiu Històric: http://www.ub.edu/arxiu/ca/ev_construccio_EH.html

³⁸ GRAN ENCICLOPEDIA CATALANA (s. d.) Elies Rogent i Amat. Recollit de Gran Enciclopèdia Catalana: <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0056398.xml>

4.3. Pedro Moreno (1819 - post 1890)

Pedro Moreno Ramírez va néixer el 3 de desembre de 1819 a Porcuna (Jaén). Va ser un dels cartògrafs espanyols més destacats del segle XIX. Signava els seus treballs amb el títol d'agrimensor o geòmetra tot i que no es coneix informació sobre els anys d'aprenentatge ni quina institució va ser la que li va atorgar el títol oficial.

La seva activitat professional va començar al 1851 amb l'aixecament de plànols parcel·lars municipals, els quals tenien una finalitat, resoldre els múltiples problemes i conflictes que plantejava la gestió de la Contribució Territorial. Pedro Moreno es va comprometre a amidar i classificar totes les propietats rústiques i urbanes del municipi en qüestió, a aixecar un plànol geomètric i a formar l'amillament per duplicat.

Entre 1851 i 1854, va dur a terme una important activitat cartogràfica en la província de Barcelona, aixecant els plànols parcel·lars d'un total de 31 municipis, un total de 66.617 Ha. parcel·lades. Els aixecaments que es van produir en els anys 1853 i 1854 tenien una escala 1:2.500.

L'any 1870 Moreno va aconseguir un important contracte amb l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals. L'objectiu d'aquest encàrrec era el d'adaptar l'amillament al planejament urbà del municipi degut a que des de mitjans del segle XIX arran del procés d'industrialització es van produir importants transformacions paisatgístiques i destacat creixement demogràfic i urbanístic. En principi, aquest desenvolupament urbanístic estava regulat pel Pla d'Eixample de Cerdà de 1859.³⁹

³⁹ MURO, J. I.; NADAL, F.; URTEAGA, L. (2011): "Pedro Moreno Ramírez, geómetra (1819-post 1890)" dins de MORENO RAMÍREZ, P. (1858). *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno y Ramírez*. 1858. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2011.

4.4. Pere Falqués (1850 - 1916)

Pere Falqués i Urpí va ser un arquitecte modernista català que nasqué a l'any 1850 a l'antic municipi independent de Sant Andreu del Palomar⁴⁰.

Va aconseguir el títol d'arquitecte el 26 de novembre de 1873. Al poc temps, va aconseguir plaça com arquitecte municipal a Sant Martí de Provençals. Uns anys més tard, entre 1889 i 1914, va aconseguir el càrrec d'arquitecte municipal a la ciutat de Barcelona, en competència amb Domènech i Montaner. Paral·lelament, de 1899 a 1900, va ser el president de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya.⁴¹

El primer projecte de dimensions considerables que va dur a terme amb 31 anys, va ser l'església de Sant Andreu del Palomar, a l'any 1881.

*Figura 4.3.
Pere Falqués i Urpí
(1850-1916)*

Font: www.paseodegracia.com

Posteriorment, alhora que era arquitecte municipal de Sant Martí de Provençals, va realitzar altres projectes com la Torre Macosa (1882), la qual tenia la funció d'extreure l'aigua del riu Besós, el Mercat del Clot (1884-1889) o l'edifici de l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals (1865-1888), actual seu del districte. A més d'aquestes edificacions, per encàrrec de l'ajuntament martinenc, va dedicar bona part del seu temps a l'aixecament de plànols urbanístics del municipi.

Al setembre de 1875, l'ajuntament de Sant Martí de Provençals li va encarregar a Pere Falqués l'aixecament d'un plànol d'alineacions. Tres anys més tard, al maig de 1878, va presentar un plànol d'alineacions, rasants i clavegueram de Sant Martí de Provençals.

De tota la documentació cartogràfica que va elaborar Pere Falqués, en l'actualitat s'han conservat fins a sis plànols diferents dedicats al municipi de Sant Martí de Provençals.

Falqués va participar en nombrosos concursos, entre ells el de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, en el qual va dissenyar el Palau de les Ciències i el Palau de l'Agricultura, que després serien enderrocats. Posteriorment, al 1889 va guanyar un altre concurs, el de la remodelació de

⁴⁰ Sant Andreu del Palomar va ser annexionat a la ciutat de Barcelona a l'any 1897.

⁴¹ BARCELONA MODERNISTA. (s. d.) Pere Falqués i Urpí. Recollit de Barcelona modernista: <https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/pere-falques-i-urp>

la Plaça de Catalunya, on s'havia d'eliminar les construccions que s'havien instal·lat de manera desordenada arran de l'enderrocament de les muralles.⁴²

Durant la seva etapa com a arquitecte municipal de Barcelona, va estar ocupat amb l'elaboració de projectes com la Tinència de l'Alcaldia (1893), actual seu del districte de l'Eixample, l'edifici de la Hidroelèctrica de Catalunya (1897), el Monument a Francesc Rius i Taulet (1901), les faroles del Passeig de Gràcia (1906), les faroles de l'avinguda Gaudí (1909), el Mercat de Sants (1913), la companyia de les aigües de Montcada (1915) o el Mercat de la Boqueria (1929), entre d'altres edificacions.

Al 1913, també va participar en la construcció dels túnels del metro quan es va obrir la Via Laietana en aquell mateix any, tot i que el metro no es va construir fins al 1926.⁴³

Cal tenir en compte que fora del municipi de Barcelona també va deixar la seva empremta, com és el cas del Mercat Maignon, el mercat de la ciutat de Badalona.

⁴² VINYES I ROIG, P. (04/01/2010). Pere Falqués i Urpí. Recollit de L'Opinió Andreuenca: <http://opinioandreuenca.blogspot.com.es/2010/01/per-falques-i-urpi.html>

⁴³ FUSTER, J. NICOLAU, A. VENTEO, D. (eds.)(2001). *La Construcció de la gran Barcelona: l'obertura de la Via Laietana 1908-1958*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, Institut de Cultura de Barcelona i Ajuntament de Barcelona.

4.5. Claudi Duran (S.XIX - 1929)

Claudi Duran i Ventosa, va ser un arquitecte català que va terminar la carrera al 1888. Durant els primers anys de professió va ser anomenat arquitecte de la diòcesi de Solsona, càrrec que va posseir fins a la seva mort. Al 1894, també aconseguir ser arquitecte municipal de Sant Joan d'Horta i Sant Martí de Provençals. Quan aquest últim es va annexionar a la ciutat, Duran i Ventosa es va incorporar a l'Ajuntament de Barcelona.

Mentre que posseïa el càrrec d'arquitecte municipals en aquests dos municipis, va estar en contacte amb les construccions de formigó armat de Francesc Macià, amb qui va col·laborar en algunes obres.⁴⁴

A finals del segle XIX, Francesc Macià es va desvincular de les construccions de formigó armat i Duran i Ventosa va obtenir els drets de la patent del sistema Monier. Per poder explotar aquests drets, va originar l'empresa "Construcciones Sistema Monier de cemento y hierro; Claudio Durán, sociedad en comandita", amb seu a Barcelona. Ja aquell mateix any es va anunciar en l'Anuari de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya.

Claudi Duran és considerat un dels arquitectes pioners pel que fa a la utilització del sistema constructiu de ciment armat per als treballs d'arquitectura. Va ser un dels personatges més actius dins de la seva professió ja que va projectar i dirigir la construcció d'obres civils i religioses, com esglésies parroquials, capelles, colònies industrials d'importància, cases particulars, ponts, entre d'altres.⁴⁵

*Figura 4.4. Claudi Duran i Ventosa
(s. XIX - 1929)*

Font: www.cehopu.cedex.es

⁴⁴ BARCELONA MODERNISTA. (s. d.) Claudi Duran i Ventosa. Recollit de Barcelona modernista: <https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/claudi-durn-i-ventosa>

⁴⁵ HORMIGON ARMADO. (s. d.) Claudi Duran i Ventosa. Recollit de Hormigón Armado: http://www.cehopu.cedex.es/hormigon/temas/H14.php?id_tema=4

5. CATÀLEG CARTOGRÀFIC

Aquest apartat recull tota la cartografia que s'ha esmenat. Per a cadascun dels documents cartogràfics es detallarà el títol, l'autor, l'any de publicació, l'escala, les dimensions, la tècnica que s'ha fet servir, el tipus de suport, així com altres informacions que s'han considerat importants i que serveixen per a interpretar el document. De la mateixa manera, es farà una explicació sobre aquells elements que apareixen representats en el plànol, és a dir la informació geogràfica que considerem més important per a l'elaboració d'aquest treball.

Com ja s'ha esmenat en altres apartats del treball, la cartografia històrica constitueix una font d'informació molt valuosa per a estudiar l'evolució d'un determinat territori. Des del punt de vista geogràfic, es pot trobar informació detallada sobre la xarxa hídrica i els recursos hídrics (rius, rieres, fonts...), la representació del parcel·lari de rústica, la xarxa de comunicacions (camins, carreteres, ponts...), el tipus d'assentament humà (dispers o concentrat), les activitats industrials (fàbriques, bòbiles...), elements del paisatge rural (sínies, sèquies...), elements de tipus cultural (toponímia, esglésies...), els usos del sòl i les línies de terme municipal.

Els documents que es trobaran en el present apartat, són plànols parcel·laris. L'aixecament d'aquest tipus de mapes representa una tasca costosa tant econòmicament com per la feina que comportava mesurar i detallar cada una de les parcel·les d'un terme municipal.

Els autors dels plànols podien representar la informació parcel·laria de dues maneres diferents: per un costat, traçant un plànol parcel·lari general en un únic full manuscrit d'una grandària considerable, o bé confeccionant un atlas parcel·lari compost per un gran nombre de fulls de grandària reduïda.

Aquest tipus d'aixecament cartogràfic va ser obra d'un conjunt molt heterogeni de cartògrafs, cadascun d'ells amb una professió diferents, des d'agrimensors, mestres d'obres, arquitectes, enginyers fins a matemàtics. El grup més nombrós era el dels arquitectes, seguit dels agrimensors. A continuació, es trobaran cartògrafs, com és el cas del matemàtic Llorenç Presas i Puig, l'agrimensor Pedro Moreno y Ramírez o els arquitectes Elies Rogent i Amat, Pere Falqués i Urpí i Claudi Duran i Ventosa.

5.1. Plànol de 1851

Figura 5.1. Plano general del termino de San Martín de Provencals, 1851. Llorenç Presas.

Font: AHCB

La Figura 5.1. es tracta d'un aixecament parcel·lari de l'agrimensor Llorenç Presas i Puig de l'any 1851, el qual porta com a títol "*Plano general del termino de San Martín de Provensals*"⁴⁶. Aquest primer exemplar és el document més difós dels treballs de Presas i es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB).

El plànol no està signat i dona la sensació d'estar inacabat. Un element que evidencia que el treball està incomplet és la inexistència de numeració parcel·laria i de seccions cadastrals. Per aquest motiu, el document es podria considerar com una minuta de treball.⁴⁷

A més, en un dels marges del document apareix un petit escrit que no sembla la cal·ligrafia del propi Presas, ja que el tipus de lletra utilitzada no és la mateixa que en la resta del document. L'anotació diu així: "*Plano general del término de San Martín de Provensals levantado por D. Lorenzo Presas y Puig en el año 1851*". Es creu que es tracta d'una anotació posterior a la seva realització. En la part posterior del document, apareix un altre títol: *Plano de S. Martín de Provensals*, possiblement el títol original.⁴⁸

És un document monocrom, elaborat a partir de la tècnica de tinta sobre paper tela i té unes dimensions de 83 X 94 cm. L'escala numèrica és de 1:4.850 i l'escala gràfica és en metres, es troba situada de manera vertical en la cantonada inferior esquerra. El plànol està orientat cap al nord geogràfic.

Aquest plànol del 1851 és el primer document que permet identificar amb prou claredat els nuclis dispersos del Clot, el Camp de l'Arpa, la Sagrera i el Poblenou. Per la seva banda, l'aparició del ferrocarril va ser un element determinant en l'estructura viària posterior. Tal i com s'observa en el treball de Presas, estan dibuixades dos de les primeres línies fèrries que existien en aquell moment; la línia de Barcelona-Mataró, que va ser la primer línia de la península i que anava paral·lela a la costa; i la línia de Barcelona-Granollers, situada a prop del Clot, que enllaça amb la carretera de Vic o Ribes. El traçat del ferrocarril va començar a dividir el territori. També s'hi veu representada la hidrografia, la xarxa viària, el poblament dispers, el Rec Comtal, la Sèquia del Bogatell, la Sèquia de la Llacuna. En cas contrari, els límits municipals no estan marcat, manca la delimitació amb els municipis veïns.

⁴⁶ AHCB, Secció Gràfics. Nº inventari: 5.830.

⁴⁷ Minuta: És el mapa original, dibuixat a mà o amb mètodes automàtics. La minuta és un plànol dibuixat amb precisió, però sense cap estètica en la seva presentació.

⁴⁸ MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 59. Pàg. 24-32.

Llorenç Presas a l'hora d'aixecar aquest plànol es va poder basar en el plànol de Tomàs Soler de l'any 1836, el "*Plano que comprende el terreno cultivo regable con las aguas de la Acequia Real en una parte del termino de San Martín de Provencals*"⁴⁹, ja que comprenia una bona part del territori martinenc. També val a dir que entre els 15 anys que diferencien el plànol de Soler del plànol de Presas, el territori martinenc va experimentar grans modificacions.

⁴⁹ Es troba en la secció de gràfics de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

5.2. Plànols de 1853

El segon exemplar es troba a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (RACAB), el qual porta la signatura de l'autor i la data de 1853 en el títol: "*Plano del termino de San Martín de Provencals. Lorenzo Presas y Puig, profesor de matemáticas y examinador de agrimensores. 1853*". L'escala numèrica és 1:5.000 i l'escala gràfica en pams barcelonins⁵⁰. Està orientat al nord geogràfic. Té unes dimensions de 107 X 96 cm.

L'estat de conservació és fràgil ja que el vernís que se li va aplicar en el seu moment ha provocat la pèrdua de la coloració i fa difícil identificar certs elements com la llegenda o l'escala entre d'altres. Tot i així, i amb l'ajuda d'una lupa, es pot identificar el parcel·lari numerat.⁵¹

A l'any 2009, la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona va encarregar a l'Institut Cartogràfic de Catalunya que fes una còpia del document per evitar fer més malbé l'original i tenir un duplicat del plànol de 1853 d'en Presas.

L'objectiu de confeccionar el plànol de 1853 va ser el de comprovar i ajustar la riquesa territorial del municipi per part de la de l'Administració provincial d'Hisenda de Barcelona.⁵²

A partir de la informació que ens aporta el propi plànol i la documentació complementària, és a dir amb l'ajuda del *Libro de la cana del Pueblo de S. Martín de Provencals*, coneixem que en el plànol de 1853 s'identifiquen un total de 64 establiments industrials⁵³, desglossats de la següent manera:

- 14 establiments relacionats amb els prats d'indianes i el blanqueig de peces tèxtils, situats prop del Rec Comtal i en el barri del Poblenou.
- 23 fàbriques, situades al nucli del Poblenou, del Clot i de la Sagrera.
- 18 vapors⁵⁴, concentrats al Poblenou.
- 5 cordilleries, ubicades al Poblenou.
- 2 forns, un de fundició i un de vidre.
- 2 molins, un de paper i un de farina.

⁵⁰ Pams catalans: era una antiga unitat de longitud que es va estandarditzar en 20,873 centímetres.

⁵¹ FONT, N. (2008). *La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)*. Segon Congrés Català de Geografia. p.383-392. Pàg. 384

⁵² MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas y Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 59. Pàg. 24-32.

⁵³ FONT, N. (2008). *La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)*. Segon Congrés Català de Geografia. p.383-392. Pàg. 390

⁵⁴ Vapors: Antigues fàbriques tèxtils que funcionaven amb la màquina de vapor.

A més de l'aixecament parcel·lari de Sant Martí de 1853, aquell mateix any, Llorenç Presas va confeccionar un segon document titulat "*Plano del Pueblo de San Martín de Provensals 1853*", en el apareix una ampliació dels nuclis de població de Camp del Arpa, Clot, San Martí, Poble-nou, Poble-Sec i Cases den Boada.

El document és monocrom i té unes dimensions de 82 X 143 cm., el tipus de suport que s'ha fet servir és paper tela sobre el qual s'ha dibuixat i finalment, se li va aplicar una capa de vernís. L'escala gràfica és en pams i l'escala numèrica és en metres. En l'escala que surt representada en la cantonada inferior dreta hi ha anotat: "*Esta escala contiene 3000 palmos barceloneses y es de 1 palmo dividido en 1212 ½ partes iguales. Sépase que 16 milímetros representan 100 palmos*". Un altre element que s'identifica és l'orientació, per a cada un dels nuclis de població, l'agrimensor va senyalar el nord geogràfic i el nord magnètic, que va marcar gràcies a l'ajuda d'una brúixola.

Es fa difícil conèixer el motiu pel qual Presas va aixecar aquest segon plànol degut a que no s'ha trobat cap document que en faci referència. Tot i això, podem intuir que el "*Plano del Pueblo de San Martín de Provensals 1853*" el va elaborar alhora que va aixecar el plànol amb el parcel·lari general, és a dir el "*Plano del termino de San Martín de Provensals.*", ja que diferenciava les parcel·les urbanes de les parcel·les rústiques.

Val a dir, que d'aquests dos plànols de 1853, no s'ha pogut aconseguir una còpia digitalitzada, ni d'una fotografia parcial degut a que la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona només permet la consulta en sala d'aquests documents en concret.

5.3. Plànol de 1871

*Figura 5.2. Plano geométrico del término jurisdiccional de S. Martin de Provensals, 1871.
Pedro Moreno.*

Font: AMDSM

La Figura 5.2. es tracta d'un aixecament planimètric del geòmetra Pedro Moreno Ramírez de l'any 1871, el qual porta com a títol "*Plano geométrico del término jurisdiccional de S. Martin de Provencals.*" Està elaborat a partir de la tècnica de tinta sobre paper tela i té una grandària de 106 X 96 cm.

A la cantonada inferior dreta, està anotat a mà: "*Barcelona, 30 de noviembre de 1871. El Director* (signatura de) *Pedro Moreno y Ramírez.*" A la cantonada superior dreta hi ha la cartel·la⁵⁵ del plànol, on s'hi pot llegir: "*Provincia de Barcelona. Partido judicial de las afueras. Plano geométrico del término jurisdiccional de S. Martin de Provencals levantado bajo la dirección del geómetra D. Pedro Moreno Ramírez. Año 1871.*" A sota d'aquest informació està representada l'escala gràfica en metres juntament amb la escala numèrica de 1:5.000. El mapa està orientat al nord geogràfic.

El 31 de març de 1870, Pedro Moreno va signar el primer contracte amb l'Ajuntament de Sant Martí per tal d'elaborar un aixecament parcel·lari del municipi. Els treballs de camp i de gabinet van ser enlestits a la tardor de 1871, el 30 de novembre de 1871 Moreno va presentar tota la documentació cartogràfica, tot i que les rectificacions d'última hora van provocar que l'aprovació de l'amillament no fos fins el 14 de febrer de 1872.

Tal i com estava pactat, s'havien de lliurar dos documents⁵⁶: el "*Plano geométrico del termino jurisdiccional de San Martín de Provencals*", traçat a escala 1:5.000 i un atlas parcel·lari a escala 1:1.250 amb 50 fulls. A més, es va presentar uns altres documents: dos plànols a escala 1:1.250 amb la representació de la superfície que corresponia al municipi de l'Eixample projectat per Cerdà i amb la numeració del parcel·lari i el nom dels propietaris.

Aquest aixecament planimètric de 1871 és molt més detallat respecte al de 1851, ja que el parcel·lari està numerat amb les 1.038 parcel·les i les seccions cadastrals identificades amb lletres, de la A a la Z i continua de la AA a la UUU. També estan ben marcats els nuclis urbans, el poblament dispers, el parcel·lari agrícola, la hidrografia, la xarxa viària, la xarxa ferroviària, el canal del Bogatell, el Rec Comtal, la sèquia de la Llacuna i fàbriques. Un altre element que està marcat de manera diferent és l'espai de la platja, va difuminar tota la costa martinenca. En

⁵⁵ Cartel·la: correspon a un cartell explicatiu que acompanya un document. Habitualment conté informació sobre l'obra, com ara el títol, el nom de l'autor, l'any de producció o el material utilitzat.

⁵⁶ Tant el plànol com la relació nominal dels propietaris es poden consultar a Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (AMDSM) amb la referència: AMDSM. Ajuntament de Sant Martí, Urbanisme. Gestió Urbanística. Plànol de Sant Martí de Provençals de Pedro Moreno (1871). D'igual manera, el plànol també està disponible a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB) amb referència: P. C. caixa 19/7-E-12.

aquest document, els límits del terme municipal estan senyalats i s'identifica el nom dels municipis veïns.⁵⁷

Tot i que el document del geòmetra no té una finalitat urbanística, degut a que no hi apareixen reflectides les projeccions viàries, es fa evident com s'havia desenvolupat la urbanització de Sant Martí durant els primers 10 anys de vigència del pla de Cerdà. En el municipi martinenc, tal i com es pot observar en la Figura 5.2., el creixement urbà s'ha produït de forma longitudinal, en direcció mar-muntanya. Es pot marcar una línia recta que aniria des del Poblenou, Sant Martí, el Clot i el Camp de l'Arpa.

Les diferències que hi ha entre aquest plànol de Pedro Moreno i el de Llorenç Presas de 1851, ens permeten copsar l'evolució urbanística que Sant Martí de Provençals va experimentar durant els 20 anys que separen un mapa de l'altre. El nuclis de població deixen de ser simple agrupacions d'edificacions més o menys inconnexes per esdevenir pols urbans. Poblenou, Sagrera i Camp de l'Arpa són els nuclis on el creixement ha estat més significatiu. Per la seva banda, el Clot passa a ser un dels centres més importants del municipi. No obstant això, en el paisatge martinenc continuava dominant l'agricultura.

A més del plànol, com ja s'ha esmenat, existeixen dos documents que l'acompanyen. En primer lloc, hi ha el llibre complementari, anomenat "*Relación de Propietarios de 1871*", en el qual es poden trobar tots els noms dels propietaris, les dimensions i el tipus de cultius de cada una de les parcel·les. En segon lloc, hi ha un atlas de 51 fulls sense relligar. Cadascun dels fulls de l'atles, té unes dimensions de 61 X 82 cm. L'escala numèrica és de 1:1.250 i l'escala gràfica està en metres i està orientat al nord geogràfic. Aquest atlas és una còpia ozàlid d'un document original manuscrit i acolorit que no s'ha localitzat.

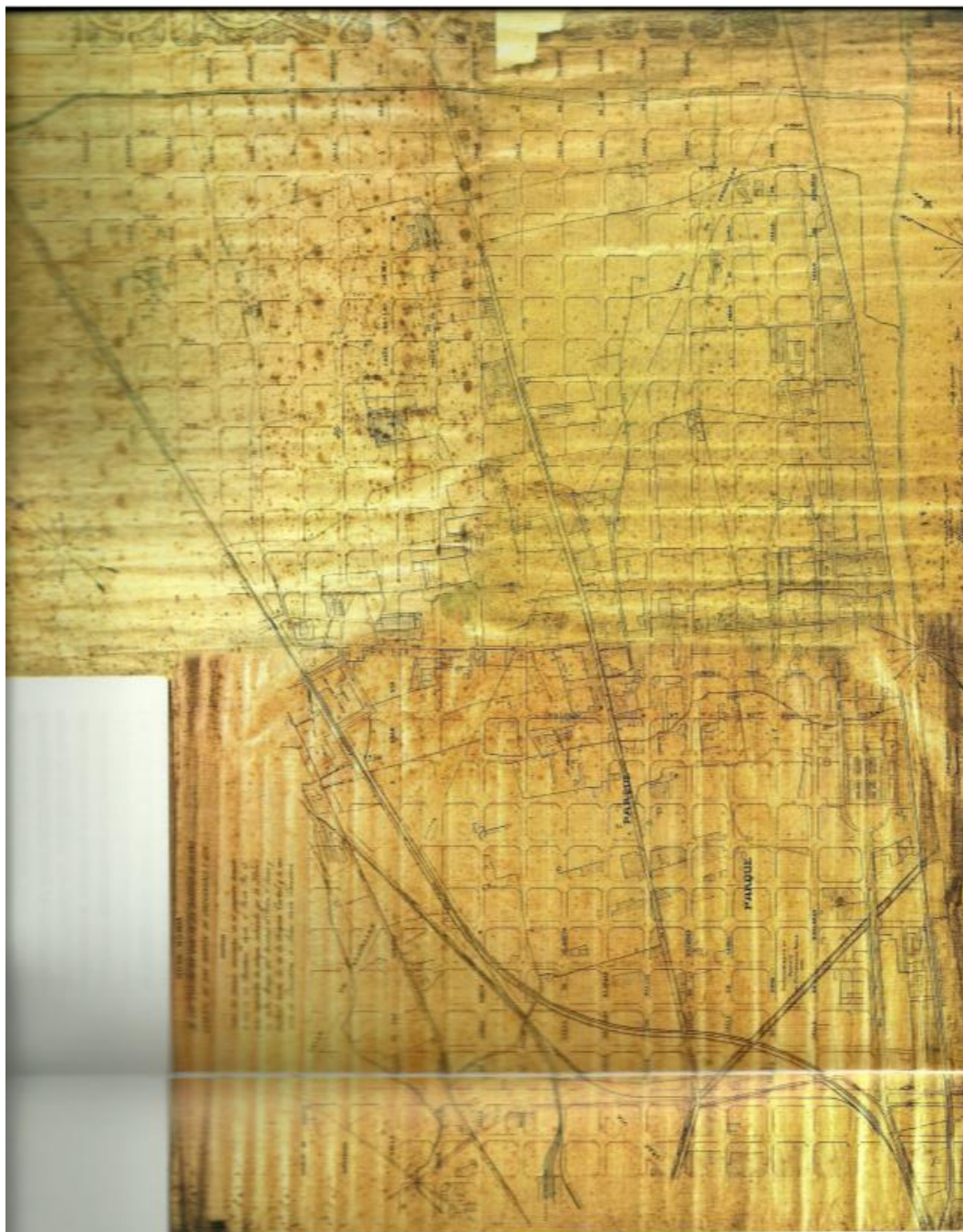
En l'atles es troben numerades les 1.038 parcel·les, així mateix es marquen les seccions cadastrals amb la identificació nominal dels propietaris. També es detalla la hidrografia, la xarxa viària, la xarxa ferroviària, el nucli urbà, el poblament dispers, el canal del Bogatell, el Rec Comtal, la sèquia de la Llacuna, les fàbriques, les farineres, el cementiri i la toponímia. L'espai de la platja està representada de forma diferent. Cadascun dels fulls té una cartel·la decorada amb motius diferents.⁵⁸

⁵⁷ NADAL, F., MURO, J.I., URTEAGA, L. (2006). *El Territori dels geòmetres: cartografia parcel·lària dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona : Diputació de Barcelona.

⁵⁸ NADAL, F., MURO, J.I., URTEAGA, L. (2006). *El Territori dels geòmetres: cartografia parcel·lària dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona : Diputació de Barcelona.

5.4. Plànol de 1879

Figura 5.3. Plano general de San Martín de Provensals (secciones 2, 3 i 4), 1879. Pere Falqués.

Font: TORRES, M. (1999) *La formació urbanística metropolitana de Barcelona. L'urbanisme de la diversitat.*
Barcelona: Àrea metropolitana de Barcelona. Pàg.: 98-99

La Figura 5.3. es tracta d'un plànol de 1879, elaborat per l'arquitecte Pere Falqués anomenat *"Plano general de San Martín de Provensals"*⁵⁹ el qual estava compost per un total de quatre seccions tot i que fins a l'actualitat només s'han conservat tres d'aquestes seccions, les seccions 2, 3 i 4. Cada una d'aquestes seccions tenen unes dimensions de 100 X 140 cm. Per a dibuixar el mapa es va fer servir la tècnica de tinta color sobre tela. El plànol està aixecat amb una escala numèrica de 1:2.000 i l'escala gràfica és en metres.

En cada una de les seccions, hi ha un títol on es descriu quin és el territori que abasta aquella secció en concret. Tots els plànols són signats per Pere Falqués, i duen una llegenda de *"Signos Convencionales"*, on s'assenyala en diferents traços les alineacions del plànol Cerdà, les modificacions proposades, les alineacions suprimides, els edificis existents i els ferrocarrils. Al peu hi figura l'escala, el nord geogràfic, la data en la que es va finalitzar aquella part del plànol i la signatura de l'arquitecte i la resta d'ajudants.

En el cas de la secció segona, amb data de 28 de novembre de 1878, el títol diu així: *"Sección segunda de las cuatro en que se ha dividido el plano general de San Martín de Provensals y que comprende todos los terrenos encerrados en el perímetro formado por la divisoria con Barcelona desde el Fuerte-Pio al mar, siguiendo la playa, subiendo por la Llacuna calles Mayor del Taulat, S. Pedro, S. Juan y Talleres hasta la de la Acequia Condal y la carretera de Barcelona a Ribas hasta Barcelona."*

En el cas de la secció tercera, amb data de 6 de maig del 1879, el títol declara que la: *"Sección tercera de las cuatro en que se ha dividido el plano general de San Martín de Provensals y que comprende todos los terrenos encerrados en el perímetro formado por el cruce del ferro-carril de Granollers con la Riera de Horta hasta la calle de Talleres, calles de la Acequia Condal del Bogatell hasta el linde con Horta y Sn. Andrés de Palomar."*

Finalment, el títol de la secció quarta afirma que en la: *"Sección cuarta de las cuatro en que se ha dividido el plano general de San Martín de Provensals y que comprende todos los terrenos encerrados en el perímetro formado por el cruce del ferro-carril de Granollers con la Riera de Horta hasta la calle de Talleres, calle de Sn. Juan, Sn. Pedro, Mayor del Taulat la Llacuna, siguiendo la playa hasta la divisoria con Sn. Adrián de Besos y Sn. Andrés de Palomar."*

L'objectiu de Falqués a l'hora de realitzar aquest encàrrec era crear un pla d'urbanització de Sant Martí de Provençals, tot seguint les indicacions del Projecte Oficial de Cerdà de 1859. Només calia modificar aquelles zones on hi havia major conflictivitat i aportant una solució al problema,

⁵⁹ Es pot consultar a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Secció Gràfics, Sig. 10.123.

ja que Ildefons Cerdà va obviar el poblament dispers que caracteritzava al municipi martinenc. Per això, a simple vista, sembla una plasmació del plànol de Cerdà.

Un primer cas, és el de la carretera de Mataró-Pere IV. En el plànol de 1859, aquesta via només es conservava el tram que va des de l'actual Rambla del Poblenou fins a la cruïlla amb la Diagonal. En la resta es va superposar la trama ortogonal de les vies d'Eixample. Per aquest motiu, Falqués va suprimir aquelles illes de cases que barrarien el pas de la carretera, tot seguint la voluntat d'en Cerdà. En segon lloc, Falqués va haver de modificar la cruïlla Diagonal-Pere IV. En aquesta ocasió, Cerdà va deixar una ampla plaça i Falqués va dibuixar les illes de cases que formarien aquesta intersecció. Finalment, un tercer exemple, és que Falqués va intentar conservar el tram de l'antic camí de Valencia fins a l'altura de l'actual carrer Bac de Roda, ja que aquesta via no estava representada en el projecte oficial de 1859.

El parc que apareix en aquest projecte és diferent al previst per Cerdà perquè es volia integrar a la trama i així buscar la connexió amb tots els carrers.

Exceptuant aquests casos, a la resta del territori martinenc, les alineacions que va marcar Pere Falqués presenten poca o cap variació respecte al Projecte oficial d'Ildefons Cerdà.⁶⁰

⁶⁰ CABALLÉ, F. (1997). *L'Eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí de Provençals, 1859-1897*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. (p.101-115). Barcelona. Ed. Proa. Pàg. 109.

La Figura 5.4. és un plànol de l'any 1882 que pertany a una col·lecció de mapes urbans publicats per l'empresari Joan Calvet i Boix, entre 1879 i 1890. Porta per títol: *"Plano Industrial y Comercial de Sn. Martín de Provensals. Año 1882."*, situat en el marge dret del mapa. A més, hi ha un anotació que ens indica *"Es propiedad de J. Calvet"*. El plànol té una dimensió de 68 X 91 cm. L'escala numèrica és de 1:10.000 i no hi ha representada l'escala gràfica. Tampoc hi ha representada la fletxa que ens indica el nord. Per tant, amb tot això, sabem que el plànol va ser editat per Calvet però la impressió va anar a càrrec de l'empresa *"Imp. Sucesores de Ramírez y C^a"* de Barcelona.

El document presenta força informació tant cartogràfica com d'altres temàtiques. Per començar, destaquem que està compost, bàsicament, en dues parts ben diferenciades. En primer lloc, la part central correspon a la cartografia pròpiament dita i la informació complementària a aquesta. I, en segon lloc, la corona que envolta el mapa urbà del municipi.

En el mapa urbà, situat al mig del document, s'hi manifesta la situació de controvèrsia que vivia en aquell moment el municipi martinenc. Hi ha superposades dues capes cartogràfiques diferents, en color salmó estan representades les illes de cases que havien de néixer amb l'ampliació del Pla Cerdà i de color negre es dibuixen les edificacions preexistents que, sovint, interrompien el traçat de carrers de l'eixample. A més, estan marcats els límits municipals amb els pobles veïns. Uns altres elements senyalats amb línies corbes de color negre són el Riu Besòs i el Mar Mediterrani.

En els marges del plànol, hi ha una relació dels noms de carrers i places de Sant Martí, és a dir, sobre el mapa s'han numerat els carrers, i al costat es pot llegir el nom. Així mateix, en la part superior del marge esquerra del plànol hi ha un petit text que explica, de manera breu, la història i la prosperitat del municipi. En un fragment diu: *"Tiene 24.800 habitantes y es la población más industrial de toda la península española y la que tiene mayor número de operarios ocupados. Hay muchas de estas fábricas en que pasan de 400 los obreros que en cada una de ellas trabajan."*

El segon element que caracteritza aquest tipus de document són tots aquells anuncis d'establiments comercials o industrials que envolten el mapa. És publicitat que correspon a les fàbriques que en aquella època estaven ubicades en el mateix municipi. També hi ha algun on el despatx de l'empresa el tenien situat en els municipi contigus, com es el cas de Barcelona o Sant Andreu del Palomar. La majoria d'aquesta publicitat correspon a indústries del tèxtil, lligades als prats d'indianes que van ser determinants per a la història del poble.

Joan Calvet, aprofitant l'impuls en l'aixecament de mapes per part de l'Administració, recopilava tota aquella cartografia urbana actualitzada per a redibuixar-la i elaborar els seus propis mapes, acompanyats d'anuncis d'indústries i comerços per tal de promocionar-los i fer-ne difusió de la cartografia urbana ja que, en els anys posterior l'administració pública va tenir moltes dificultats per a publicar mapes. A l'hora d'elaborar-los, l'editor es va inspirar en els mapes turístics de les ciutats històriques.

La iniciativa que va emprendre Calvet i Boix, va servir per entendre el mapa urbà com un símbol de progrés, convertint el mapa en un nou objecte de consum dins d'una societat industrial i comercial, alhora que ajudava a aportar nous usos a la cartografia. De la mateixa forma, aquest fet, va servir perquè els historiadors de la cartografia no menystinguessin aquest tipus de documents.⁶¹

Com bé s'ha explicat, es tracta d'un mapa comercial i, per tant es podria considerar que no es tracta d'un mapa municipal. Però, de fet, la base cartogràfica que Calvet i Boix va utilitzar, va ser la cartografia municipal elaborada per Pere Falqués.

⁶¹ MONTANER, C. (2014). *Mapes publicitaris de ciutats industrials: la iniciativa de Calvet i Boix (1879-1890)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 77, p. 133-150.

5.6. Plànols de 1885

Figura 5.5. Plànol general d'urbanització de la zona que correspon a la Diagonal, 1885.

Pere Falqués

Font: AMDSM

*Figura 5.6. Plànol general d'urbanització de la zona que correspon a la Gran Via, 1885.
Pere Falqués*

Font: AMDSM

Les figures 5.5. i 5.6. són dos plànols generals d'urbanització de dues vies importants en el municipi, la Diagonal i la Gran Via. Es tracta de documents aixecats per l'arquitecte Pere Falqués l'any 1885, els quals porten per títol "*Gran Vía Diagonal. Trazado General*" i "*Gran Vía de las Cortes. Trazado General*"⁶². Estan elaborat a partir de la tècnica de tinta color sobre paper tela.

Tots dos plànols estan aixecats a la mateixa escala, encara que l'escala gràfica en metres i l'escala numèrica 1:14.000, només està representada en el plànol "*Gran Vía Diagonal. Trazado General*", situat en la cantonada inferior dreta del document. En canvi, en cap dels dos documents hi ha marcat el nord geogràfic.

A les portades dels documents, apareix la data del plànol "*S. Martín de Provencals, 15 abril 1885*", així com la signatura de l'autor, Pere Falqués.

Aquesta documentació tenia un únic objectiu, el d'indicar dels límits de les propietats que travessaria la prolongació d'aquestes avingudes. Cadascun dels mapes va acompanyat d'un document titulat "Replanteo", el qual està elaborat a una escala numèrica de 1:1.000 i una escala gràfica en metres. Cadascun d'aquests documents conté el límit de cada un dels terrenys i el nom dels propietaris.

Juntament als plànols hi ha la memòria, d'on s'ha pogut extreure la informació de per què calia elaborar-los, quin era el seu objectiu i com l'Ajuntament i els propietaris dels terrenys volien que fos el mapa.

Tal i com es pot observar a les figures 5.5. i 5.6., hi ha superposades dues bases cartogràfiques. Per una banda, de color negre, s'identifiquen les edificacions existents de Sant Martí de Provençals amb tots els seus nuclis de població i, per una altra, de color salmó, es defineix la trama ortogonal que Ildefons Cerdà va elaborar al 1859 i que Pere Falqués va modificar posteriorment. A més, a sobre d'aquestes capes, s'ha marcat de color vermell les dues vies, la Diagonal i la Gran Via.

Uns altres elements que s'han definit són la línia de costa en color blau i les línies del ferrocarrils en color negre. També s'hi pot veure l'espai de la ciutat vella de Barcelona, que apareix en blanc, sense dibuixar-hi els carrers de la ciutat.

⁶² Es poden consultar en l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Referència: Urbanisme. Caixa 6/1.

5.7. Plànols de 1887

Figura 5.7. Plano General de S. Martín de Provensals, 1887. Pere Falqués.

Font: AHCB

La Figura 5.7. és un plànol general del municipi de Sant Martí de Provençals. En la cantonada inferior dreta trobem el títol, la signatura de l'autor i l'any en el que es va aixecar el mapa. Porta com a títol "*S. Martí de Provençals*" i està signat per l'arquitecte Pere Falqués a l'any 1887.

En el segon cas, la Figura 5.8., es tracta d'un document on Pere Falqués va elaborar una ampliació dels cinc nuclis de població més importants del municipi martinenc, el Poblenou, la Llacuna, el Clot, la Sagrera i el Camp de l'Arpa.

En cap dels dos documents hi ha representada l'escala gràfica, ni l'escala numèrica. Tampoc s'ha figurat la fletxa que ens orienta cap al nord, encara que en el cas de la Figura 5.8., els nuclis de població si que estan orientats en aquesta orientació.

En la Figura 5.7., es representa de color salmó la trama ortogonal de l'eixample i en color negre es marquen totes les edificacions i la xarxa viària que ja existia en el municipi. En el marge dret de cada carrer, hi ha escrit el nom de cadascun d'ells. També val a dir, que fins aquell moment, per sobre del carrer Indústria, no hi ha més trama ortogonal projectada.

A més, amb una línia més gruixuda es delimita el terme municipal de Sant Martí de Provençals i es senyalen els límits municipals del termes veïns, és a dir Barcelona, Gràcia, Horta, Sant Andreu del Palomar i Sant Adrià de Besós.

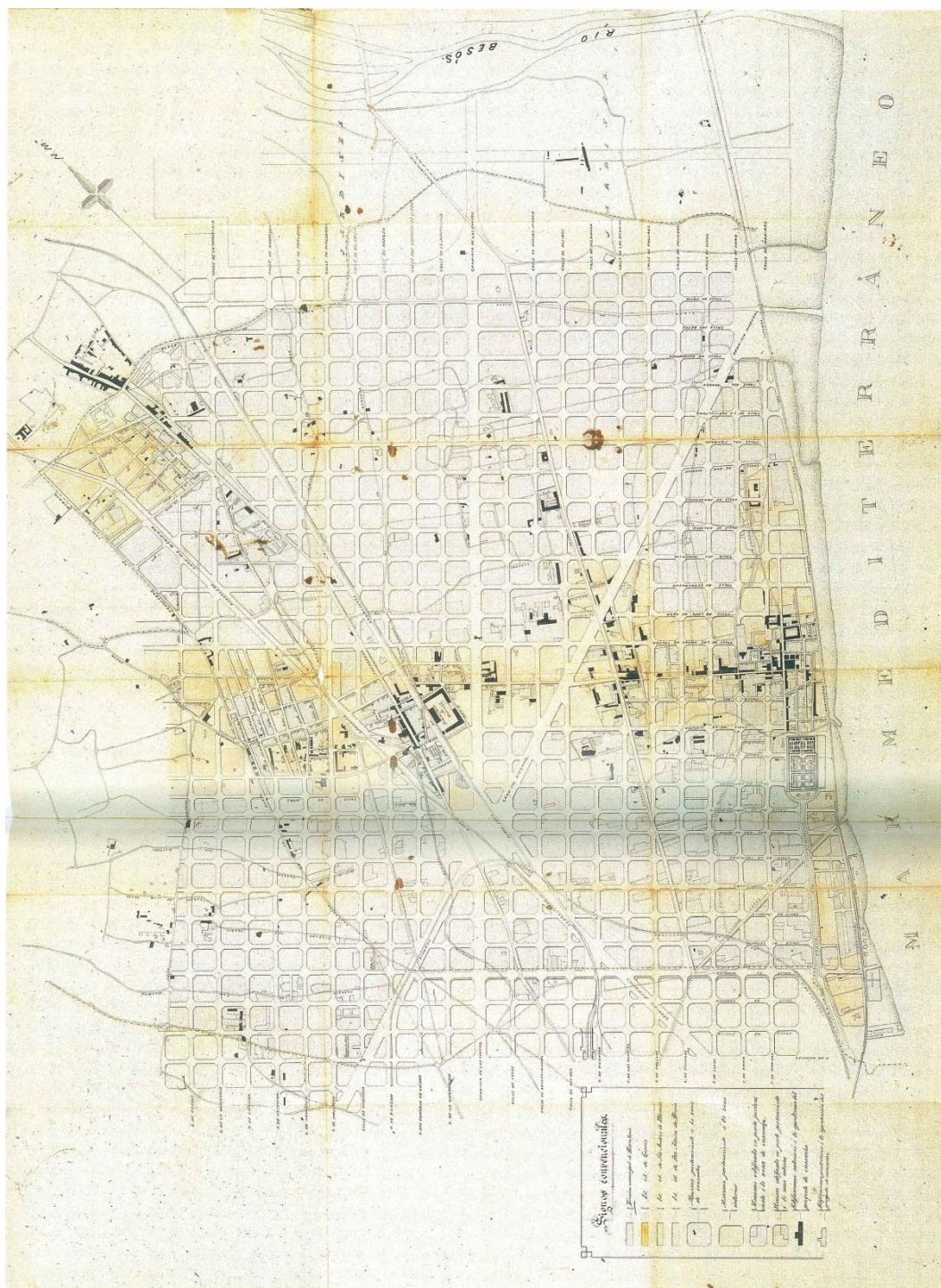
Per la seva banda, en la Figura 5.8., per a cadascun dels nuclis de població hi ha representades les edificacions i es senyalen els noms dels carrers.

Com ja s'ha esmenat en l'apartat anterior, aquests dos plànols es troben dins d'un petit llibre, anomenat "*Guia de San Martín de Provensals*"⁶³. Un cop s'obre la guia, es poden desplegar aquests dos plànols, un a l'inici i l'altre al final.

⁶³ Hi ha exemplars a l'AMDSM i a l'AHCB.

5.8. Plànol de 1894

Figura 5.9. Proyecto general de deslinde entre la población interior y su ensanche con sujeción al nuevo plano de la urbanización de San Martí de Provencals, 1894. Pere Falqués.

Font: ALBERACH, R. (2001). *Historia de Barcelona. La ciutat a través del temps. Cartografia històrica. Enciclopèdia Catalana. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Pàg.: 176-177.*

La Figura 5.9. correspon al “*Proyecto general de deslinde entre la población interior y su ensanche con sujeción al nuevo plano de la urbanización de San Martí de Provensals*”⁶⁴ el qual pretén harmonitzar el traçat de l'Eixample amb la realitat construïda a Sant Martí de Provençals. En la portada principal del document es troben la signatura de l'arquitecte, Pere Falqués i la data d'aprovació, “*San Martín de Provensals, 27 de noviembre de 1894*”. Així mateix, també s'identifica l'escala numèrica de “*1 por 5.000*”, encara que l'escala gràfica no hi apareix.

És un document que té unes dimensions de 92 X 130 cm i la tècnica utilitzada per a la seva elaboració ha estat tinta color sobre paper tela.

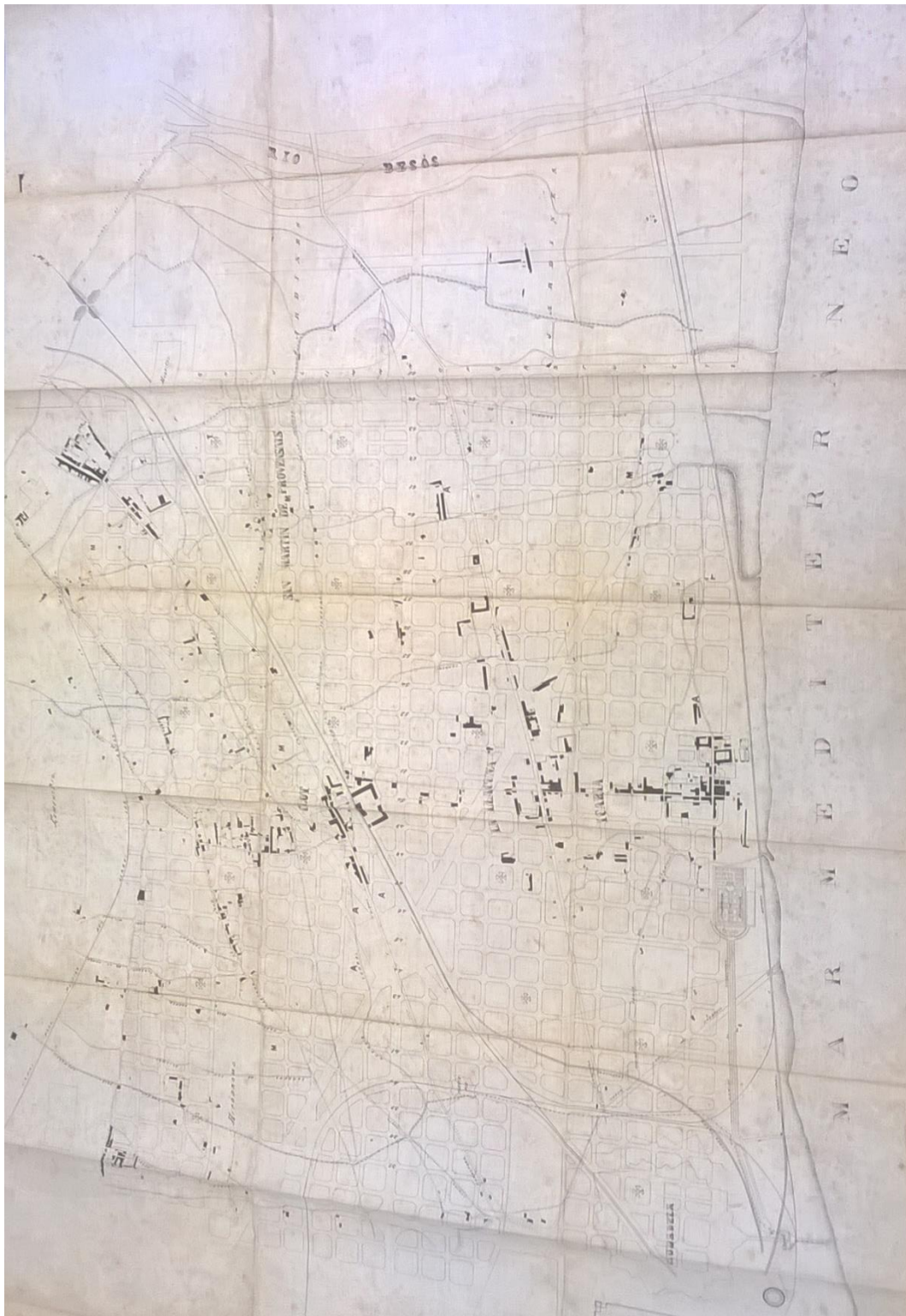
El plànol està orientat cap al nord geogràfic, representat en l'extrem superior dret. En el marge inferior esquerra es localitza la llegenda de signes convencionals que ens han de servir per a interpretar el plànol ja que senyala els límits administratiu de Sant Martí de Provençals com els dels municipis veïns i, a partir de diferents colors, identifica quines illes de cases pertanyen a la zona d'eixample i quines no, així com quines edificacions són anteriors o posteriors a l'aprovació del projecte d'Eixample.

Observant el plànol, a trets generals s'identifiquen un seguit d'elements, com són: la trama ortogonal, la xarxa viària, les vies del ferrocarril, el nom dels carrers, les rieres, el Riu Besòs o els diferents nuclis de població.

⁶⁴ Es pot consultar en l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB). Referència: P.C. Caixa 21/carpeta 10.

5.9. Plànols de 1894

*Figura 5.10. Projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí (1), 1894.
Claudi Duran.*

Font: AMDSM

*Figura 5.11. Projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí (2), 1894.
Claudi Duran.*

Font: AMDSM

Les figures 5.10. i 5.11. es tracten de dos plànols generals d'urbanització del municipi de Sant Martí de Provençals aixecats per l'arquitecte Claudi Duran i Ventosa a l'any 1894 arran de l'aprovació de la Llei d'Eixample de 1892. Tots dos plànols daten del 21 de novembre de 1894 i porten com a títol *"Plano General"*.

Estan aixecats amb una escala numèrica de 1:5.000 i l'escala gràfica és en metres. En la cantonada superior dreta s'indica el nord geogràfic. La tècnica utilitzada per a la seva elaboració ha estat tinta color sobre paper tela.

En el marge inferior esquerra es troba la llegenda de signes convencionals que ens han de servir per a interpretar el plànol. Les llegendes dels plànols de Claudi Duran són les mateixes que va utilitzar Pere Falqués en el seu *"Proyecto general de deslinde entre la población interior y su ensanche con sujeción al nuevo plano de la urbanización de San Martí de Provensals"* del 1894. En aquest cas, també senyala els límits administratiu de Sant Martí de Provençals com els dels municipis veïns i, a partir de diferents colors, identifica quines illes de cases pertanyen a la zona d'eixample i quines no, així com quines edificacions són anteriors o posteriors a l'aprovació del projecte d'Eixample.

En la Figura 5.10. l'arquitecte va representar en un mateix document la realitat construïda sobre una trama ortogonal. S'hi representen i senyalen el nom de cadascun dels nuclis de població que configuren Sant Martí de Provençals. Així mateix, es pot identificar la xarxa viària, les vies del ferrocarril i el nom dels carrers.

En el cas de la Figura 5.11., Duran i Ventosa també va representar en el mateix plànol la realitat construïda sobre una trama ortogonal, però a més va projectar les alineacions que s'havien d'efectuar, senyalant quines edificacions estaven afectades i que havien de desaparèixer. De la mateixa manera que en la figura anterior, es pot identificar la xarxa viària, les vies del ferrocarril i el nom dels carrers.

Aquests dos plànols juntament amb altres documents, conformen el *"Proyecto General de Urbanización de todas las vías correspondientes al ensanche que afecta al término municipal de San Martín de Provensals aprobado en 7 de junio de 1859."*⁶⁵ de Duran i Ventosa, aprovats per unanimitat per l'ajuntament el 29 de novembre de 1894.

⁶⁵ Es pot consultar en l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Referència: Urbanisme. Caixa 6/2.

6. CONCLUSIONS

El treball s'ha elaborat tenint en compte els objectius, les hipòtesis i la metodologia descrita en el primer punt de presentació, amb la finalitat d'efectuar la recerca oportuna per aconseguir tota la informació necessària. En aquest darrer apartat del treball es presenten unes breus conclusions que es posaran en relació als objectius que es plantejaven a l'inici.

En primer lloc, l'estudi de la cartografia històrica ens ha proporcionat molta informació relativa a l'evolució del territori de Sant Martí de Provençals durant el període estudiat. Un territori que va experimentar durant aquest període un creixement urbanístic molt important.

En segon lloc, s'ha intentat aconseguir tota aquella informació necessària per a la realització del present treball. S'han localitzat els documents cartogràfics que estaven esmenats en diferents publicacions i investigacions sobre cartografia històrica de Sant Martí de Provençals, així com algun altre document desconegut, que ni tan sols els propis autors dels treballs consultats coneixien de la seva existència.

En tercer lloc, l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals va elaborar tota aquesta cartografia per diferents motius. En un principi, entre les dècades 1850 i 1870, l'aixecament dels plànols tenien l'objectiu de posar ordre al sistema fiscal d'assignació de les quotes provincials i municipals de la Contribució Territorial. A més a més, per conèixer de forma detallada la morfologia urbana del municipi i gestionar el desenvolupament urbanístic. A partir de la dècada del 1860, el municipi es va veure obligat a seguir les indicacions que es formulaven en el pla d'Eixample traçat per Ildefons Cerdà tot. Un pla que els arquitectes municipals, primer, Pere Falqués i, anys més tard, Claudi Duran, van haver d'ajustar a la realitat urbanística que hi havia en Sant Martí de Provençals. Finalment, l'únic document que s'ha trobat amb un motiu diferent, i que s'ha catalogat com "cartografia administrativa", és el plànol que va elaborar l'arquitecte Elies Rogent. L'encàrrec el van fer els propietaris i veïns del barri del Taulat, demanant a l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals la segregació d'aquest barri.

Per a l'elaboració del cos del treball, s'han localitzat fins a 11 plànols elaborats per l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals que fan referència al terme municipal pel període 1851-1897. Entre aquests documents, s'ha trobat una abundant cartografia parcel·laria.

Si el cas martinenc es compara amb altres ciutats d'aquell moment, com pot ser Gràcia, Sabadell o Badalona, trobem que existeix més afinitat amb l'antic municipi gracienc que amb els altres dos termes municipals degut a que Sant Martí i Gràcia van ser dos municipis independents, situats al Pla de Barcelona i annexionats a la ciutat de Barcelona al 1897. Per tant, van haver

d'aplicar el Projecte d'Ildefons Cerdà de 1859, així com les Lleis d'eixamples, anomenades en apartats anteriors.

Tanmateix, en el cas de Sant Martí de Provençals, a diferencia de Gràcia, no s'ha trobat cap plànol geomètric i d'alineacions del seu espai urbà segons marca la normativa de 25 de juliol de 1846 i elaborat entre 1846 i 1859. Si que existeix un plànol de Llorenç Presas i Puig sobre els diversos assentaments humans existents l'any 1853 en el territori martinenc, però no s'ajusta a la legislació de 1846.

La manca de documentació cartogràfica de tipus urbanístic existent fins 1859, contrasta amb la que s'ha trobat per al període 1879-1897. Durant aquests anys l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals va generar una abundant i interessant cartografia municipal d'aquest tipus, feta amb de forma precisa per Pere Falqués, a fi d'intentar harmonitzar el Pla Cerdà amb el creixement urbà, en gran mesura descontrolat, de Sant Martí de Provençals.

Per últim, cal assenyalar que la cartografia municipal de Sant Martí de Provençals va ser elaborada per alguns dels millors cartògrafs de l'època, com era el cas del matemàtic i agrimensor Llorenç Presas i Puig, de l'arquitecte Elies Rogent i Amat i de l'agrimensor Pedro Moreno y Ramírez.

7. FONTS I BIBLIOGRAFIA:

ARXIU, BIBLIOTEQUES I CARTOTEQUES:

Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (RACAB)

Arxiu General de la Diputació de Barcelona (AGDB)

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB)

Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (AMDSM)

Biblioteca Camp de l'Arpa-Caterina Albert

Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona (BGHUB)

Biblioteca Guinardó - Mercè Rodoreda

Biblioteca Xavier Benguerel

BIBLIOGRAFIA:

ALBERACH, R. (2000). *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona: Ajuntament de Barcelona

ALBERACH, R. (2001). *Història de Barcelona. La ciutat a través del temps. Cartografia històrica*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona: Ajuntament de Barcelona

ARXIU HISTORIC MUNICIPAL DE SAN MARTÍ. (1982). *Apunts per a la història de Sant Martí de Provençals*. Barcelona: AMDSM.

BOGAJO, N. (2010). *Sant Martí de Provençals, de la vila al barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

BURGUEÑO, J., GRAS, M. (2014). *Atles de la Catalunya Senyorial: els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*. Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

CABALLÉ, F. (1997). *L'Eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí de Provençals, 1859-1897*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Barcelona. Ed. Proa, p. 101-115.

FONT, N. (2008). *La cartografia parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia. Barcelona. Núm. 65, p. 383-392.

FUSTER, J. NICOLAU, A. VENTEO, D. (eds.) (2001). *La Construcció de la gran Barcelona: l'obertura de la Via Laietana 1908-1958*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, Institut de Cultura de Barcelona i Ajuntament de Barcelona.

- GISBERT, M. (2012). *La cartografia de la Marina de Llevant i el Rec Comtal, 1750-1839*. Dins de R. GRAU; C. MONTANER (eds.). *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*. Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 56-72.
- GRÀCIA, J. (2015). *Cartografia urbana al municipi de Badalona des de la Restauració fins a la Segona República*. Barcelona. Treball de Final de Grau.
- HEREU I PAYET, P. (ed.) (1987). *Vers una arquitectura nacional*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- MORENO Y RAMÍREZ, P. (1858). *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno y Ramírez*. 1858. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2011.
- MONTANER, C. (2014). *Mapes publicitaris de ciutats industrials: la iniciativa de Calvet i Boix (1879-1890)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia. Barcelona. Núm. 77, p. 133-150.
- MURO, J.I., CASALS, V. (2011). *Cartografía e ingeniería*. Dins de SILVA, M. *Técnica e ingeniería en España*. Volumen VI. El ochocientos. De los lenguajes al patrimonio. Zaragoza: Real Academia de Ingeniería, p. 121-170.
- MURO, J.I., URTEAGA, L., NADAL, F. (2005). *Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia. Barcelona. Núm. 59, p. 7-39.
- NADAL, F. (1985). *Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904)*. Revista GeoCrítica. Barcelona. Núm. 59-60.
- NADAL, F. (1997). *Definició política i delimitacions territorials dels municipis de l'aglomeració urbana de Barcelona dins l'estat espanyol, 1714-1975*. Dins de Roca i Albert, J. (ed.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Barcelona. Ed. Proa. p. 89-108
- NADAL, F., MURO, J.I., URTEAGA, L. (2006). *El Territori dels geòmetres: cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- NADAL, F. (2013). *La cartografia parcel·laria a Catalunya (1849-1897): una font geogràfica per a l'estudi del mon local*. Plecs d'història local, p. 8-10.
- NADAL, F. (2014). *La cartografia municipal de Gràcia, 1850-1897*. Dins de R. GRAU i C. MONTANER (eds.). *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*. Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 121-141.
- NADAL, F. (2014). *La cartografia municipal de Sabadell durant la segona meitat del segle XIX (1858-1886)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia. Barcelona. Núm.77. p. 181-204.
- NADAL, J; TAFUNELL, X (eds.) (1992): *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*. Barcelona: Columna.
- SERCHS I SERRA, J. (2005). *Guia de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- SUÑOL I GROS, J. (1888). *Guía de San Martín de Provencals*. Barcelona.

TARRAUBELLA I MIRABET, X. (1997). *Legislació, competències i documentació municipal en matèria d'urbanisme en els segles XIX i XX*. Revista Catalana d'Arxivística. p. 159-174.

TORRES, M. (1999) *La formació urbanística metropolitana de Barcelona. L'urbanisme de la diversitat*. Barcelona: Àrea metropolitana de Barcelona.

WEBGRAFIA:

ARXIU HISTORIC DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA. (s. d.) Elies Rogent i Amat. Recollit de Arxiu Històric:
http://www.ub.edu/arxiu/ca/ev_construccio_EH.html

BARCELONA MODERNISTA. (s. d.) Claudi Duran i Ventosa. Recollit de Barcelona modernista:
<https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/claudi-durn-i-ventosa>

BARCELONA MODERNISTA. (s. d.) Pere Falqués i Urpí. Recollit de Barcelona modernista:
<https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/pere-falques-i-urp>

EL PODER DE LA PALABRA (s. d.) Pere Falqués i Urpí. Recollit de El Poder de la Palabra:
<http://www.epdlp.com/arquitecto.php?id=1276>

EL REC COMTAL (28/02/2013) La sèquia comtal i el clot. Recollit de El Rec Comtal:
<http://el-rec-comtal.blogspot.com.es/p/la-sequia-comtal-i-el-clot.html>

GRAN ENCICLOPEDIA CATALANA (s. d.) Elies Rogent i Amat. Recollit de Gran Enciclopèdia Catalana:
<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0056398.xml>

GRAN ENCICLOPEDIA CATALANA (s. d.) Pere Falqués i Urpí. Recollit de Gran Enciclopèdia Catalana:
<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0025913.xml>

HORMIGON ARMADO. (s. d.) Claudi Duran i Ventosa. Recollit de Hormigón Armado:
http://www.cehopu.cedex.es/hormigon/temas/H14.php?id_tema=4

MARCH, E. (18/01/2016) Els barris de Barcelona (1976-2006): la mort de Sant Martí de Provençals. Recollit de Bereshit:
<http://enarchenhologos.blogspot.com.es/2016/01/els-barris-de-barcelona-1976-2006-la.html>

MARCH, E. (28/02/2013) La sèquia comtal i el clot. Recollit de El Rec Comtal:
<http://el-rec-comtal.blogspot.com.es/p/la-sequia-comtal-i-el-clot.html>

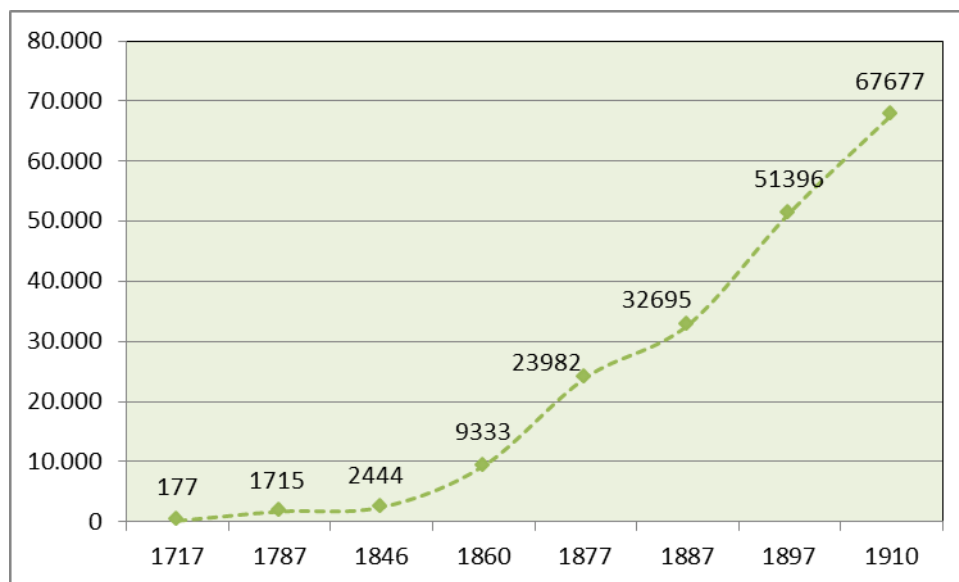
MARCH, E. (19/03/2014). Els barris de Sant Martí de Provençals. Recollit de Bereshit:
<http://enarchenhologos.blogspot.com.es/2014/03/els-barris-de-sant-marti-de-provencals.html>

VINYES I ROIG, P. (04/01/2010). Pere Falqués i Urpí. Recollit de L'Opinió Andreuenca:
<http://opinioandreuenca.blogspot.com.es/2010/01/per-falques-i-urpi.html>

ANNEXES

ANNEX A: EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1717 – 1910

GRÀFIC A.1. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1717 – 1910

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes del llibre *Apunts per a la historia de Sant Martí de Provençals*.

TAULA A.1. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1717 – 1910

Evolució de la població	
Any	Habitants
1717	177
1787	1715
1846	2444
1860	9333
1877	23982
1887	32695
1897	51396
1910	67677

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes del llibre *Apunts per a la historia de Sant Martí de Provençals*.

ANNEX B: EVOLUCIÓ HABITATGES I NOMBRE D'EDIFICIS.

TAULA B.1. EVOLUCIÓ DELS HABITATGES DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1856 – 1897

Anys	Habitatges	Urbanitzacions
1856-60	120	84
1861-65	234	147
1866-70	230	134
1871-75	736	328
1876-80	1142	501
1881-85	626	216
1886-90	545	240
1891-97	118	36

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes del llibre *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí.*

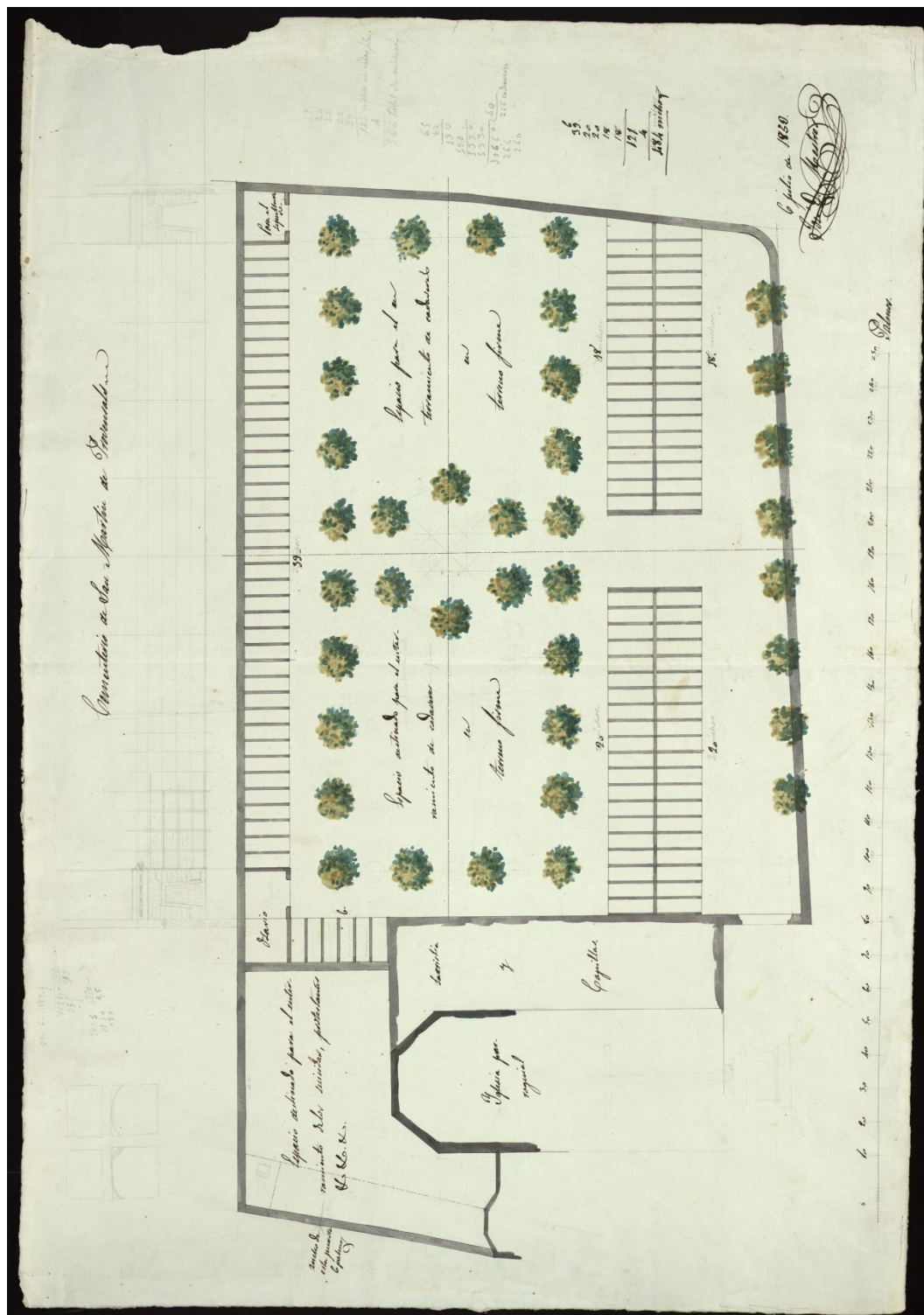
TAULA B.2. EVOLUCIÓ DEL NOMBRE D'EDIFICIS A SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1860 – 1900

Anys	Nº edificis	Índex (100=1860)
1860	1500	100
1871	1605	107
1887	2416	161
1897	3748	250
1900	4241	283

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes del llibre *Els barris de Barcelona. Volum IV. Sant Andreu. Sant Martí.*

ANNEX C: EL CEMENTIRI DEL POBLENOU.

Figura C.1. Cementerio de San Martín de Provensals, 1850. Josep Oriol Mestres Esplugues.

Font: AHCB, Secció Gràfics. Nº inventari: 6.062

ÍNDEX DE FIGURES

- Figura 2.1.* Sant Martí de Provençals al 1699 segons un esbós de F. Garzán. Pàg. 9
- Figura 2.2.* Límits aproximats de l'antic municipi sobre el mapa actual del districte. Pàg. 11
- Figura 4.1.* Llorenç Presas i Puig (1811-1875). Pàg. 26
- Figura 4.2.* Elies Rogent i Amat (1821-1897). Pàg. 28
- Figura 4.3.* Pere Falqués i Urpí (1850-1916). Pàg. 31
- Figura 4.4.* Claudi Duran i Ventosa (s. XIX-1929). Pàg. 33
- Figura 5.1.* Plano general del termino de San Martín de Provencals, 1851. Llorenç Presas. Pàg. 35
- Figura 5.2.* Plano geométrico del termino jurisdiccional de S. Martin de Provencals, 1871. Pedro Moreno. Pàg. 40
- Figura 5.3.* Plano general de San Martín de Provencals (secciones 2, 3 i 4), 1879. Pere Falqués. Pàg. 43
- Figura 5.4.* Plano industrial y comercial de Sn. Martín de Provencals, 1882. J. Calvet. Pàg. 46
- Figura 5.5.* Plànol general d'urbanització de la zona que correspon a la Diagonal, 1885. Pere Falqués. Pàg. 49
- Figura 5.6.* Plànol general d'urbanització de la zona que correspon a la Gran Via, 1885. Pere Falqués. Pàg. 50
- Figura 5.7.* Plano General de S. Martín de Provencals, 1887. Pere Falqués. Pàg. 52
- Figura 5.8.* Els cinc nuclis del terme municipal de Sant Martí de Provençals, 1887. Pere Falqués. Pàg. 53
- Figura 5.9.* Proyecto general de deslinde entre la población interior y su ensanche con sujeción al nuevo plano de la urbanización de San Martí de Provencals, 1894. Pere Falqués. Pàg. 55
- Figura 5.10.* Projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí (1), 1894. Claudi Duran. Pàg. 57
- Figura 5.11.* Projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí (2), 1894. Claudi Duran. Pàg. 58
- Figura C.1.* Cementerio de San Martín de Provencals, 1850. Josep Oriol Mestres Esplugues. Pàg. 67